

— Все таки греба триматися!—сказав згодом.

Раптом небо ніби розірвав великий грім. Над станцією, над бронепотягом, над степом засвітились десятки то сліпучих, то червоних вогнів і в землю загупали ніби велетенськими молотами. Залізо рвалося навкруги. Величезний набій вдарив прямо в станцію, пробив стіну і розірвався в середині. Полетіли шибки, дерево і шматки тіла телеграфіста, спалахнув огонь,—станція горіла.

— Назад!.. Назад!.. кричав Негода.—Стріляй!..—кричав до гарматчиків.

За ним біг комісар. Ось він спіткнувся й упав. Негода оглянувся через плече до нього.

— Убитий!—крикнув йому на вухо, переганяючи салдат.

Бронепотяг їхав коридором з вогню і заліза. Ось блиснуло світло із вагонів, залунав вибух, застогнало залізо, і гармата, як легка деревина, злетіла з платформи разом з людьми.

Негода перескочив через два трупи і побіг до паротяга. Ускочив до машиніста і, вимахуючи наганом, закричав крізь ревіння згуків:

— Жени!.. Жени!.. Скільки є парі!..

„Вся влада Радам“ рвонулася, як кінь, що довго застоявся, пролетіла мимо стрілок і вирвалася у степ. Але тут її чекала інша небезпека. Степом сунула сіра маса людей, і німецька артилерія стала бити вперед.

— Одрізани!—промайнуло в голові Панаса. Він вискочив на тендер і гукав:

— Ворог праворуч!.. В кулемети!..

Застрекотали кулемети, гарчали вибухами гармати, з ними зливались сальви рушниць. Небо сипало вогнем і залізом.

Панас крикнув машиністові:

— Жени до отказу!..

Цокали кулі. З обох боків, зриваючи землю, лягали ворожі набої. Знову гарматні сальви. Раптом машиніст загальмував, так що вагони мало не полізли один на одного.

— Товариш командир! — крикнув машиніст. — Далі їхати не можна, путь розібрана!..

Негода скочив на землю і побіг вперед. Колія була розрита і розбита артилерією. Полагодити ніяк не можна було.

— Назад! — наказав він.

Але не встигла „Вся влада Радам“ рушити назад, як над паротягом щось затріщало, під колесами знову бухнуло і паротяг важко осів, як поранений звір. Пара рвучким струменем виривалась з розбитого котла. Машиніст був приліплений до тендера, ніби хтось вдавив його туди, — він був мертвий.

Команда, ще не розуміючи, в чому річ, ще одстрілювалась. Негода побіг поза вагонами, гукаючи:

— Держись, відступати все одно нема куди!

Ворог наседав. Рвалося залізо. А „Вся влада Радам“ все стріляла рідше й рідше.

— Товариш Негода, немає набоїв! — крикнув гарматчик.

— Виймай замки!.. Відходь! Кулемети вперед!

Під свинцевим вогнем люди почали вилазити, другі лишилися у вагоні, розстрілюючи останні набої.

В-останнє „Вся влада Радам“ взялась вогнем, щоб за кілька хвилин заповкнути. Ворогові дістались одні трупи, погнуте й побите залізо, забризкане кров'ю.

Та на передньому вагоні, проти вечірнього сонця, простріляний кулями, гордо маяв червоний прапор.

Револуційна повинь ніби увиходила в береги. Селяни вичікували, що далі буде, проте панські землі засівали. Дехто говорив, що за минуле не проститься, а другі з надією дивилися на північ. Навіть ті, що байдуже ставилися взагалі до всяких партій, тепер стали гарячими прихильниками більшовиків. І хоча німці по-цервах поводилися тихо, ненависть до них була остільки велика, що її не заховували.

Всі чекали на зміну.

— Ех, дурні ми, дурні! Не знали за кого стояти!..

Тільки це говорили не в голос, а тихо, щоб мало хто й чув.

Зате в другому таборі було весело, особливо як гетьман об'явився. Сила Калістратович певно щось затівав. Він часто їздив до міста, після чого у нього відбувалися якісь довгі таємничі наради.

Біля своєї крамниці він иноді вів такі розмови:

— Ну, що це за власть тепер? Ні порядку тобі, ні ладу!.. Хіба Безкровний розуміє що-небудь в мужицькому ділі. А потім, хто ще з ним сидить у волості. Голодранці!.. Що з них візьмеш? Розікрадуть гроші і втечуть! Раніш був один старшина, а тепер сидить п'ять! За чиї гроші вони сидять? За наші! Все на мужицький хребет лягає. Нам треба, щоб у волості були наші люди, мужики, хлібороби, які б розумілися на селянському господарстві!.. Треба твердої влади, хазяїна треба. А то хіба це порядок!

Одні притакували цим словам, а інші посміхалися в бороди.

— Знаємо, якого тобі хазяїна треба! Ось прийдуть більшовики, вони тобі покажуть хазяїна!..

Скоро прийшло ще дві новини: очеретянцізнали, що у них організувався союз хліборобів і що якийсь урядовець вигнав з волости Безкровного, а на його місце настановив глитаю Товстоного, колишнього старшину.

Слобода і це зустріла ніби спокійно. Тільки на левадах, в полі та по хатах балакали:

— Чули?

— А що?

— Та союз хліборобів заснувався. Генерал Засульський — раз, князь Голіцин, — два, наш Сила Калістратович — три, піп — чотири!

— А ще хто?

— Ну, звісно, хто! Левченко, Ворони, Чепели!..

— Оце так хлібороби! Коло готового хліба!..

— Нехай-но Хрущ прийде, він їм покаже, як біля хліба робити!..

— Подивимось, що далі буде!..

— Воно й дивитись вже нічого. Урядник Ряпало вже знову на службі. Молодий Левченко вроді за станового!.. Здорово прикрутили... Куди тільки наші салдати дивляться?..

— А чули—на Київщині, кажуть, повстання?..

Люди притихали. Потім хтось казав:

— Поб'ють!..

— А поб'ють!.. Німця голими руками не візьмеш!

— А зброю віддали!..

— А віддали!..

— Віддали та не всю!.. — обізветься на це дехто з молодих.

Старші казали:

— Ну, хай ми, старі, ніде не були, нічого не розуміємо, нічого не знаємо! А ви ж молоді, були на фронті, і так!.. Ех!.. Ось мені шостий десяток, і то б я пішов, якби що!..

— Чекайте, прийде час!..

Такі розмови точилися потай. Про людське око все було тихо й мирно. Чи відчували ті люди, в сірому, в сталевих шоломах, що вони стоять на розпеченій землі?

Сила Калістратович поклав скликати до себе гостей, де мав оголосити про організацію „союзу хліборобів“ в Очеретній. Мався прибути сам генерал Засульський.

Бенкет вийшов на славу.

Генерал виголосив блискучу промову.

— Ми, дворянство, — казав він, — держали на своїх плечах всю державу!.. Ми охороняли її!.. Росія була дуже своїм монархом!.. Ми дозволяли кожному набувати багатство. Селяни мирно працювали. І от злодії, ледарі, жиди й більшовики збунтувалися. А все через те, що пішли проти бога і його законів. А закон божий такий: хам мусить завжди трудитися! І хто цей закон порушує, то й є ворог наш і божий!.. З такими людьми ми мусимо розправлятися без жалю!..

Сила Калістратович на це відповів:

— Ваше превосходительство! У нас тут у словбоді лишилось чимало більшовиків. Як би їх, той, забрали від нас. Потім же кожний з нас та й ви самі зазнали від цих гольтіпак великих збитків. Ви, як вроді наш голова і начальник тепер, мусите подбати про те, щоб ці збитки нам повернули!..

— А, розумію. Ми це зробимо!.. Поручик Левченко, завтра ви мені про все розкажете!..

— Слухаю!..

Бенкет тривав довго. Тільки на світанку гості стали роз'їздитись. Генерала винесли до коляси на руках, бо у Сили Калістратовича вина були міцні, і як генерал хоробро з ними не воював, вони таки його побороли.

Коли все затихло, з садка винирнуло дві по-
статі, що обережно прокрадалися на городи. Один
спитав тихо:

— Всіх замітив?..

— До одного!..

Кілька хвилин йшли мовчки. Потім один знову
сказав:

— Ну, тепер, мабуть, прийдеться в ліс тікати?

Другий не відповів нічого. І обидва сховалися
в лозах.

26.

Другого дня, після того, як у Сили Калістра-
товича відбувся бенкет, на леваді у Кирила Ось-
мака четверо грали в карти: Кузьма Лепеха, Ва-
силь Скоробреха, Кость Гайдук і Максим Драний.
Скоробреха розказував:

— Ми вчора з Кузьмою весь вечір просиділи в
кушах. Видно, що хлібороби щось задумують. Тре-
ба б повідомити про це наших!

— Ти до Яроша послав кого?

— Авжеж! Вони чекають від нас дальших зві-
сток. Сердюк казав, що Ярош з хлопцями пере-
бралися до Черкаського лісу. Наказав, щоб ми
були дуже обережні!..

— Правильно!—зауважив Гайдук. — Моя жінка
позавчора увечері йшла берегом, коли бачить,
хтось перелазить через Ярошів пліт. Придивилась,
аж то Савка Зуб!..

— Вислужується!..—буркнув Драний.

— А що ж чути від наших?—спитав Лепеха.

Скоробреха відповів.

— Хрущ переказав, що всі наші під Курським.
Казав, що може їх поженуть аж під Царицин
проти донських козаків!..

— Виходить, хлопці, що наше діло табак. Більшовики, видно, не скоро будуть!—промовив Кость Гайдук.

— Ото ж саме прохав і Хрущ передати. А все таки він велів, щоб ми організовувались у партизани і були наготові.

— А як же Ярош?

— Ярош сам по собі! Він перебрався назад через кордон!..

Всі на мить замислились. Драний, сухий, конопатий чоловік, в салдатському кашкеті, перервав тишу:

— Тоді що ж! Підемо до Яроша!.. Як, хлопці, гадаєте?

— Виходить, що так. Але й Хрущ, і Ярош кажуть, що в ліс рано,—сказав Скоробреха,—треба пустити коріння по селах, звязатися з жабокрюківцями, миронівцями, рубіжанцями, а тоді вже і в ліс. А так себе виявимо і провалимо. Ярош просив виділити когось за старшого, щоб з ним можна було звязок завжди мати.

— А кого ж?

— Ех, нема Тараса Кармазина, от би нам командир був!

— Ярош вказував на Гайдука. Та й сам я тієї думки, що кращого за Костя нам не найти.

— Ти як?—спитали Гайдука.

— Та що ж! Як треба, то хай так і буде!

— Тепер про хліборобів давайте поговоримо,—сказав Скоробреха.—Що далі маємо робити?

— Поки що наглядати пильно!—відповів Гайдук.—А там получимо вказівки, то й робити зачнемо.

Погомоніли ще трохи і розійшлися.

Через кілька день після того на станції Очеретній висідала чота німців і з ними три чоловіка

цивільних. Сила Калістратович був удома і радо зустрів гостей.

— Ну, Сило Калістратовичу, ми приїхали ловити птахів!.. — сказав один із цивільних, що був прокурором.

Сила Калістратович від радості аж зуби вищерив:

— Давно пора!..

— Ось тут списочок, вкажіть, кого в першу чергу треба забрати!

Маслій ткнув товстим пальцем:

— Скоробреха!..

— Так!—сказав прокурор і поставив червоного хрестика проти прізвища.— Далі, прошу вас!

— Гайдук... Драний... Мороз... Безкровний...

Прокурор ставив хрестики, але коли почув про Безкровного, то заперечив:

— Ні, ні, Безкровного ми вирішили поки що не чіпати!.. Він нам не страшний!...

— Козленко...

— І цього поки що лишаємо. Цих потім візьмемо. А от нас цікавить Хрущ, Сердюк, Ярош...— і прокурор зачитав щось із п'ятнадцять прізвищ.

— Цих немає!.. З більшовиками зразу ж пішли!...

— Шкода! — сказав прокурор — От Хруща та Яроша нам найбільше треба. А скажіть, у вас знайдеться людина, щоб показала, де хто живе з цих?—і прокурор показав на список.

— Я послав по в'язника. Він знає їх усіх!

Поки прокурор говорив з Маслієм, німецький лейтенант вийшов на ганок і, тихо посвистуючи, вдвлявся в садок. Раптом йому почулось, що щось в кущах ніби шелеснуло.

Звичайна людина може б і не звернула на це уваги, але лейтенант, що звик на фронті прислухатися до кожного звуку, одразу замовк і втопив

очі в темряву. Але все було тихо. Тоді він спокійним рухом витяг револьвера і стрільнув у кущі. В будинку стався переполюх, всі вибігли на ганок.

— Що таке? Що таке?—питали всі зляканими голосами.

Лейтенант повернувся до прокурора і промовив по-німецькому:

— О, прошу, нічого особливого! То я просто пожартував!

— Хороші жарти!—невдоволено процідив крізь зуби прокурор, ховаючи тремтючі руки в кешені.

Сила Калістратович сказав:

— Прошу дорогих гостей на вечерю...

27.

Микола був ближче, ніж гадав Сила Калістратович Маслій, коли казав про цього прокуророві.

З дня, коли Микола покинув Очеретну, пройшло більше місяця. З червоними він відступав аж до російського кордону. Тут він і Хрущ зробили нараду, де Микола заявив, що повернеться назад у запілля. Хрущ спершу чинив опір, але згодом погодився з ним; було вирішено, що Микола візьме з собою невеликий загін чоловік десять, не більше, з охочекомонних. Так він, пробираючись глухими селами, добрався до Черкаських лісів, що межували з Глибокою. Тут в лісі було вирішено отапуватись і чекати на дальші події.

Не маючи довго звісток з Очеретної, Микола вирішив сам таємно пробратись туди. Тієї ночі, коли німці мали переводити арешти, Микола пробирався левадами до своєї хати.

Він ішов берегом річки, — ніде ні душі. Спокійно переліз через перелаз і пішов городом до

хати. В хаті світилось і Микола через вікно побачив батькову голову. Він тихо взявся за клямку, двері одчинились. Батько повернув голову, але Микола приклав пальця до вуст і старий тільки тихо промовив:

— Чого прийшов?.. На що голову свою приніс?..

А мати тихо заплакала.

Але Микола хоч і обережно йшов, не знав, що за його хатою весь час стежив Савка Зуб, найнятий на цю роботу Маслієм. Побачивши, що до Ярошів хтось прийшов, він побіг до Маслія і сповістив про це. Зараз же було дано розпорядження відрядити кількох німецьких салдат, щоб оточити хату. Навіть сам прокурор захотів піти разом з ними.

В садку тим часом сидів Скоробреха і чув, як прибіг Савка Зуб, чув, як згадувалось ім'я Яроша і тому скоро виповз з кущів і майнув, щоб попередити старого Яроша. Тут біля Кармазинів він побачив Оксану.

— Біжи скоріш до Ярошів і скажи, що до них німці з обшуком йдуть! Зараз же!

Оксана метнулась і прожогом кинулась у двір, а там городом до Ярошів. Вона ускочила до хати і ледве вимовила:

— До вас німці йдуть!..

Микола схопився з місця і вона тільки тут його помітила. Кинулась до нього і швидко заговорила: — Тікай!.. Швидко тікай!.. Вони зараз будуть тут!..

Справді, Скоробреха, оббігаючи кругом, встиг випередити німців усього на кілька хвилин. Не встиг Микола щось вирішити, як на вулиці почулось тупотіння. Він кинувся до дверей, але сердитий чужий голос закричав:

— Цурюк!..

— Попастись так по дурному! — промайнуло у нього в голові.

Він оглянувся навколо і побачив, що тікати нікуди.

— Ні з місця!.. — сказав прокурор, пропхавшись до хати. — Іменем закона ви заарештовані!..

На ліжку сиділа бліда, як крейда, мати. Батько стояв біля неї, і видно було, як він стримував себе, щоб не кинутись на німців. Між ліжком і піччю стояла з переляканими очима Оксана. Стримуючи хвилювання, Микола підійшов до столу, сів на лаву і спитав прокурора:

— За яким правом ви мене арештовуєте?

— Про це ви дізнаєтесь потім.

— Тоді покажіть хоч ордера, що маєте право мене заарештувати?

— Це не ваша справа. Прошу вас йти за мною.

— А як я не піду?

Прокурор показав на німців.

— Я б вам не радив цього! — відповів він. — Досить мені кивнути пальцем і вас виведуть!.. — і він недвозначно показав на стелю.

Миколі так хотілося ще побути в хаті, що він сказав:

— Ви хоч би обшукали мене!

— Це ми встигнемо зробити. А тепер ходіте!..

Микола важко підвівся.

— Ну що ж, ходімо!..

Микола обняв батька, при чому відчув, як тряслись у старого руки. Мати стримано ридала, а Оксана просто скам'яніла.

Микола встиг шепнути їй:

— Не турбуйся. Я скоро повернуся!..

Вони пішли. І коли Микола переступив поріг, мати кинулась за ним з риданням в голосі:

— Миколо!.. Куди ж вони тебе ведуть?—і упала на долівку.

Вийшли на вулицю. Чорне небо було вкрите білим пилом зорь. Воно видавалося Миколі прекрасним, більш прекрасним, ніж коли небудь. Він глибоко відхнув. Нічний легіт обвівав йому лице, і це його трохи заспокоювало, хоча він і розумів, в яку страшну небезпеку попав.

Прийшли до волости, де його зараз же став допитувати прокурор. Німецький салдат стояв тут же з рушницею.

— Ви більшовик? — гостро спитав прокурор Миколу.

— Од вас про це вперше чую!

— У нас є докази! — сказав той, дратуючись.

— Коли у вас є докази, — відповів спокійно Микола, — то для чого ж ви питаєте?

— Да, да, ви більшовик!.. За^{те} більшовицької влади ви служили в земельному комітеті. Ви одбирали землю!.. Ви накладали контрибуції!.. Ви грабували чесних людей!.. Нарешті, ви спалили палац генерала Засульського і забрали його маєток!..

Микола підвів на нього очі і сказав:

— Так, я відбирав землі, але на те був закон!.. Ви тепер теж відбираєте землю, тільки у селян... Ви накладаете контрибуції! Ви розстрілюєте!.. А ті, кого ви називаєте грабіжниками, в нашому районі нікого не вбили і не пограбували нікого. Що ж до генеральського палацу, то це те ж брехня — я його не палив!..

— У нас є свідки!

— У мене теж є свідки...

— Хто?

— Генералова дочка.

Прокурор від несподіванки аж підскочив на стільці.

— Як ви смієте!.. — заверещав він.

— Спитайте самі, і вона, коли захоче, розкаже вам, як було діло.

Прокурор був збентежений спокійним тоном, яким це було сказано. Він запалив цигарку і сказав:

— Годі вам торочити дурниці. Ви скажіть нам, що ви знаєте про більшовицьку змову і про склад зброї?

— Я ж вам сказав, що я ніколи не був більшовиком. А тому ні про яку змову, ні про яку зброю я нічого не знаю.

— Я примушу вас відповідати.

— Можете!.. Тільки ви нічого не знаєте!

На це прокурор просто заревів:

— Взяти його!... Виведіть його зараз же!..

До кімнати вскочило ще два німецьких салдати і хотіли вхопити Миколу, але він не чекаючи, сам вийшов. У слід йому неслись слова прокурора, що комусь сказав:

— Це справжній більшовик!.. Подумайте, який нахаба!.. Він учить нас збирається. Я його примушу заговорити!.. Шкуру здеру, а дізнаюся!..

— Що він більшовик, це видно навіть по кашкету!.. — відповів другий.

Миколу штовхнули у маленьку „холодну“. Він сів на ліжко. Думки швидко сновигали йому в голові. Раптом він почув далекі постріли. Він став прислухатися. Стріляли десь далеко. Потім знову все затихло. Минуло так може з годину, може більше. Микола почув важкі кроки у подвір'ї й голоси.

— Ні чорта не вийшло! — сказав хтось гогосно. — Втекли!.. Не инакше, як хтось попередив!

Микола зрозумів, про кого йшла мова. Він перевернувся на другий бік і примусив себе заснути.

28.

Миколу ранком під німецькою вартою відправили до міста. А події тим часом почали розгортатись з надзвичайною швидкістю.

До Очеретної пригнали дві сотні німців. Їхні фуражири поїхали на Коробчині хутори. Дорогою вони зустріли одного мужика, що віз сіно і завернули його за собою. Дядько упирався, і один з німецьких салдатів його вдарив, а дядько відповів тим самим. Тоді другий вихватив револьвера, стрільнув, і убив селянина.

Саме на полі і на луках дуло багато людей, що це все бачили. Вони кинулись, хто з вилами, а хто з рушницями, — невідомо, як вони тут опинилися, на німців. Після короткої сутички п'ятеро німецьких солдатів лежали мертві, а двоє переляканих втікали до Очеретної.

Зараз же на Коробки рушила сотня німців з кулеметами. Хутори оточили й почали поливати кулеметним дощем і бити з гармат. Потім зайшли і запалили хутір з усіх чотирьох кутків. Кого з чоловіків ловили, тут же на місці і розстрілювали. П'ятнадцять душ розстріляли ранком над яром. Решта розбіглася, ховаючись по лісах та очеретах.

Розправившись так з Коробками, німці повернулись назад до Очеретної, що тепер аж кишіла від німецьких салдатів. Вирішили були взятись і за слободу.

Німці і гетьманська варта ходили по дворах і зганяли на сходку. Йшли не тільки чоловіки, а й жінки з дітьми.

— Ходім разом усі! Коли вмирати, так разом!...

Перед волостю зібралась велика мовчазна юрба. тільки зрідка по ній проходив глухий гомін.

На ганок вийшов повітовий староста. Мова у нього була коротка.

— Ви, мужики, пограбували добро у своїх односельців і поміщиків. Це добро мусите негайно повернути. Так само й ліс. Крім того, на відшкодування, — і він почав перелічувати кому, — на всю слободу накладається контрибуція в 300 тисяч карбованців, та за вбивство німців на вас накладається 500 тисяч карбованців контрибуції. Для стягнення контрибуції вибирайте п'ять уповноважених, по одному на кожний куток, і 20 заручників. Їх не випустять доти, поки не буде все сплачено... Сход мусить видати всіх більшовиків, а також всі мусять здати зброю. У кого потім зброю найдуть, тих тоді судитиме військово-польовий суд, а хату його спалять!..

Сход мовчки слухав ці слова. А коли повітовий староста скінчив, то по всій юрбі пробігла ніби електрична іскра. І сход закричав:

— За що?.. За які провини?..

— Не дамо нічого!..

Повітовий староста крикнув:

— Ага, ви так! В такому разі ви у мене заговорите инакше! — і він кивнув лейтенантові.

Засюрчав сюрчок, почувся гупіт коней, і сход оточили німецькі кіннотчики і стражники варті, а через хвилину прибігла піхота з кулеметами. Тікати було нікуди. Хіба просто на кулемети, але ж то була неминуча смерть.

Сход занімів. На всьому майдані запанувала така тиша, що від неї ставало моторошно. От-от, здавалося, ця людська маса, — кілька тисяч, — чоловіки, жінки, діти, — кинеться прямо на багнети, на коні, на кулемети. Тисячі очей в безсильній лютості дивилися на людей в сірому, що поблискували очима з під шоломів. Мовчали.

Потім на одному краю стався якийсь рух. Староста помітив це і закричав:

— Не руш!.. А то стріляти буду!..

І знову все завмерло. Німці з рушницями рушили з усіх боків, збиваючи сход в одну тісну купу, так що не можна було й повернутись.

Повітовий староста пождав трохи і сказав:

— Ну так як, годитесь на мої умови?

Сход мовчав.

— Мовчите?.. Добре!.. Буду зараз вас нагаями шмагати!..

З натовпу пролунав голос:

— Ваше благородіє, та чим же люди винні? Хто брав, хто говорив, а всі відповідай. Ви б винних шукали!

— А ти скажи, хто винний!.. От і відпустимо!..

Тоді заговорив другий голос:

— Громадяни, за кого ж ми страждаємо? Вони втекли, а нас тут катують. За що?

Сход не відгукнувся. Натовп стояв. В ньому була якась залізна сила. Сам повітовий староста не чекав такого. Він знову махнув рукою. Німці посунулися ще ближче, так що багнети були представлені просто до грудей; підкотили кулемети, коні мало не топтали людей.

Здавалося, ще секунда—і з рушниць і кулеметів вилетить смерть і почне купами класти людей.

— Ну?—спитав староста.—Довго ще я буду чекати?

І серед напруженої тиші, під загрозою кулеметів до ґанку підійшов старий дід. Вдаривши себе в груди, він сказав:

— Хай буде так! Беріть!.. Все беріть!.. Але ж, люди добрі, це ж розор!..

І сход відповів:

— Розор!..

— Ну, думайте, думайте!—сказав староста.— Даю вам десять хвилин на це!..—і він сховався в покоях волости.

Хвилин зо три тривала після того тиша. Далі почали говорити. Усяк розумів, що з голими руками проти сили нічого не вдієш.

Значить треба коритися.

Через десять хвилин староста вийшов.

— Ну, що, вирішили?..

— Вирішили!..—заявили похмуро уповноважені.

— От і добре. Ідіть зараз же до волості й приступайте до роботи. Решта може йти по хатах!..

Салдати розступились, і люди мовчки стали розходитись. Не дивились один одному увічі. Не казали ні слова. А вночі душ сто молодих хлопців пішло з села...

29.

Жорстока розправа в Рубіжній, контрибуція в Очеретній, розстріли, спалений хутір Коробки, на-решті катування селян у Миронівці, де били пос-піль усіх мужиків шомполами, приказуючи:

„Оце вам земля!.. Оце вам воля!..“—робили жабокрюківських мужиків все хмурнішими.

Деякі завзяті казали, що коли прийде до них Левченко з своїм загоном, то зустріти його треба так, щоб і дороги назад не знайшов. Але розва-жніші вгамовували непокійних, гадаючи, що може лихо мине. Жабокрюківці повернули панську ху-

добу і реманент за винятком хіба того, що встигли звісти.

Квапі й иншим радили тікати, але вони сиділи. Кваша навіть казав:

— Ну, куди я піду?.. Разом робили революцію, разом і відповідати будемо!..

І гроза прийшла. Через два тижні потому, як було накладено контрибуцію на Очеретну, до Глибочкої приїхав генерал, а щоб було безпечніше, то разом же попросив до себе і добрий загін німців. Жабокрюківці зрозуміли, що тепер треба чекати розправи.

Левченко з своїм загоном з'явився на селі по обіді. Село оточили і мужиків почали зганяти до розправи, як отару овець. А коли зігнали майже всіх, то як єсть, простоволосих, без шапок, в одних сорочках, погнали під вартою до економії. Йшли мовчки, попереду дід Баранець з ціпком, борода йому на грудях розсипалась, за ним Кваша і весь „комітет“, а далі натовп. Всі мовчали, крім вартових, що люто лаялись та вимахували нагаями. Над ними стояла завіса порошу, золота від сонця.

Пройшли знайомою алеєю, кудю кілька місяців тому йшли брати економію. Праворуч стояв напівзгорілий палац, оддаєки, в сутіні дерев, будинок лісничого, де тепер зупинився генерал.

Юрба стала на широкому дворі, посипаному жовтим піском, Серед двору лежала велика бочка, а біля неї похожав Ряпало, хижо посміхаючись в руді вуса.

— Дивись, хлопці, яке нам крісло приготували! — спробував хтось пошуткувати.

Генерал широким кроком підійшов до юрби. Дід Баранець стояв перший і до нього насамперед підійшов генерал.

— Ти хто такий?

— Не бачите хіба?—відповів дід і копірив сучасну землю.

— Це ти такий старий і пішов у більшовики, мати твою!..

— Ми, пане, всі більшовики, скільки тут нас не бачите!..

— Що?.. — закричав генерал. — Більшовики! — Він ухопив діда за бороду і рвонув до себе.—Ти, хаме, смієш це мені в вічі казати!..— і генерал ударив його просто в зуби.

Дід похитнувся, але не впав, він тільки якось шарпнувся і виплював грудочку крові з останніми зубами.

— Поручик!—гукнув до Левченка генерал.—На бочку його!.. Всипати 50 шомполів, щоб знав, як революцію робити!..

До діда підбігли двоє здорових вартових і поволокли до бочки.

— Клади!..

Підкотили бочку, дід нахилили, двоє держало, двоє било. Полетіли шматки старих штанів, бризнула на пісок кров, дідові посиніло лице, очі вилізли на лоба, але він і не писнув.

— Досить!..—крикнув генерал.

Діда кинули. Він упав на землю і поповз на животі в купці, весь час харкаючи кров'ю.

— Кваша!—гаркнув генерал.

Кваша виступив уперед.

— Я...

— А, це ти, голубе!.. Права рука Яроша!.. Ну, що ж ти скажеш тепер, га?..

Кваша злісно подивився йому увічі.

— Що скажу?.. Нічого!.. Можете бити!..

— А ти думаєш, не буду бити?.. Битиму!.. Поручик, всипте йому сто!.. Тільки не зразу!.. Штани спустити!..

Кваша підійшов до бочки. Урядник схопив його за руку, але Кваша так дав йому в груди, що він упав.

— Додайте ще п'ятдесят!—наказав генерал.

Почалось щось нечуване. Перші двадцять п'ять ударів Кваша ще витримав. За других двадцять п'ять він знепритомнів. Спина являла собою одну рану і кров цвіркала струменем.

— Води!—прохрипів Ряпало.

Бризнули водою і Кваша тихо застогнав.

— Ага, болить!.. Оце вам воля, сукині сини!.. А скоро буде й земля!..—кричав генерал.—Всіх до одного заб'ю!—обернувся він до мужиків.— На шматки порву!.. Далі!—гукнув він.

Шомполи засвистіли знову. Коли одлічили ще двадцять п'ять, Кваша вже не дихав.

— Відтягніть до стайні, хай там здихає!—сказав генерал.— Далі!..

Мужиків брали, клали на бочку і били. Одні кричали, другі пручалися, треті лягали мовчки. Потім їх кидали прямо на землю і тоді одні як п'яні йшли самі, треті повзли. Шомполи були червоні від крові, червоний був і весь пісок. Гострий дух крові лоскотав ніздрі і ніби збільшував лють генерала.

Німецький лейтенант з цікавістю стежив за ексзекуцією. Він зробив кілька фотографічних знімків „на пам'ять“ і двічі щось записував у свій блок-нот.

Розправа тривала кілька годин. Не минули й жодного. А коли всіх перебрали, то генерал сказав:

— Відібрати десять явних більшовиків і заарештувати. Решту проженіть додому!

І генерал пішов мити руки. Челядь накрила на терасі стіл і генерал з лейтенантом сіли обідати, весело розмовляючи.

А за кілька кроків у стайні копошились десять скривавлених тіл. Іноді у декого виривався болючий войк або тихий стогін.

На селі стояв плач у кожній хаті. Жінки, матері, діти з жахом дивились на страшно побитих чоловіків. Де-хто з цих твердих людей плакали, як ті малі діти.

Над вечір приїхали гості з дамами. В тиші прекрасного парку лунали звуки роялю, парк у місячному сяйві був ніби зачарований. Здавалось, що нічого не змінилося. Але ні! Ось тут поруч стояв спалений палац і дивився мертвими зіницями своїх вікон. І коли хто небудь несподівано кидав туди погляд, то скоріше відвертався: руїни говорили, що перемогу святкувати ще рано.

30.

Миколу два тижні тримали в німецькій комендатурі. Всі заарештовані містились в двох кімнатах, при чому було так тісно, що всім не хватало місця. Сиділи й спали по черзі.

Тут був усякий народ: більшовики, есери, російські й українські, меншовики, торговці, злодії, бандити, кілька „аграрників“ — селян, фальшивомонетчики, спекулянти. В'язні мінялися що-дня. Одних випускали, других переводили до тюрми, а на їх місце приводили нових. Одні сиділи день, другі два, треті по тижню, а кілька було таких, що вже сиділи по місяцю.

На третій день Миколу покликали на перший допит. За ним прийшло два салдати і товмач. Товмач одрекомендувався Міллером, говорив чисто по російському і сказав Миколі, що до війни він служив монтьором на одному з заводів у Харкові. Між иншим, він зауважив, що сам він дуже

співчуває соціялістам і за молодих літ, коли жив у Німеччині, навіть належав до соціал-демократів.

— Я б вам радив у всьому признатись, — казав цей колишній соціал-демократ, — для вас це краще буде.

— Вибачте, добродію, — відповів Микола, — але ж в чому я мушу признатися?

— Як в чому? В тому, в чому вас обвинувачують... Бачите, — вів він далі, — від товмача багато залежить. Чимало людей, особливо коли у них є поважні знайомі, добились через мене звільнення!

Микола скоса кинув на нього погляда.

— Провокація! — подумав сам собі, а вголос сказав:

— На жаль, пане Міллере, у мене немає поважних і значних знайомих. Батьки мої бідні селяни, отже їм нічим заплатити за ваші послуги.

Розмова на цьому ввірвалась. Минули кілька вулиць і зупинились перед великим жовтим будинком, над яким маяв німецький прапор. Одчинились широкі двері і вони стали підніматись величними широкими сходами. Двоє вартових охороняли вхід. Міллер показав папірця і їх впустили до залі. Вона була велика і строга. В ній панувала тиша. Проти кожного з восьми вікон стояв вартовий, ніби висічений з сірого каменю.

Микола оглянувся і побачив, що по кутках стояли люди з блідими обличчями, — тавро в'язниці. Він нарахував їх шістнадцять.

Миколу одвели до вікна і лишили самого. Тиша залі гнітила. Кремезні вартові давили, як скелі. З стін лилась ворожість. Микола це ясно відчув, коли оперся на стіну, — вона була холодна.

Микола став оглядати залю. Він помітив двоє дверей, що над ними звисали тяжкі порт'єри чер-

воного оксамиту. Складки на них були схожі на потьoki застиглої крови.

У дверях показався Міллер і покликав Миколу. Пя кімната була блакитна. За столом сидів молодий ще лейтенант. Крізь пенсне він роздивлявся Миколу холодними сірими очима.

Офіцер обернувся до Міллера і довго щось говорив. Міллер переклав:

— Пан лейтенант доводить до вашого відому, що ви обвинувачуєтесь у приналежності до більшовицької партії і в змові проти існуючої влади на Україні та проти військ його величності імператора Вільгельма. Вами і вашими спільниками закопано багато зброї, що її ви мали вжити в слушний момент проти німецького війська. Ви керували селянським рухом і руйнували маєтки. Пан лейтенант вас попереджає, що за військовими законами ви за ці вчинки підлягаєте смертній карі. А втім, коли б ви признались у цьому щиросердно і вказали на других змовників, то вам обіцяють полекшення. Пан лейтенант запитує, чи визнаєте ви ці провини за собою?..

Микола відповів:

— Скажіть лейтенантові, що ніякої за собою вини, тим більше тієї, що мені тут приписується, я не знаю, і категорично вимагаю мого звільнення!...

Микола чекав других запитань, але на його здивування лейтенант спокійно вислухав Міллера, щось записав, закрив теку і вийшов у бокові двері. Миколі наказано було йти до залі.

Після того через день Миколу знову водили на допит і все питали одне й теж. Микола відповідав, що він нічого не знає і вимагав його випустити.

Міллер казав Миколі:

— Своїм способом оборони ви тільки псуєте собі. Лейтенантові нічого не варт передати вас завтра суду, а після завтраго вас розстріляють. А так, що вам то коштує? Сказали кілька слів і готово.

Микола мовчав. Він хотів лише одного, — щоб в останній рішучий момент його не зрадила мужність.

31.

Як і завжди, Миколу ввели до залі і поставили біля вікна. Було так само урочисто й тихо, як і в перший день. Микола звик лічити, скільки в залі було людей; сьогодні їх було дев'ятнадцять, значить Микола був двадцятий.

В'язнів по одному викликали, і вони зникали, одні у двері праворуч, другі ліворуч. Микола по обличчях хотів дізнатися, про що їх там питали, бо в залі говорити в'язням не дозволялось.

Микола в десятий раз пішов на допит і в десятий раз від нього нічого не добилися. Лейтенант розсердився і щось скоро залопотів по своєму. Миколу вивели і знову поставили до вікна.

Було вже за південь і на дворі був чудовий ясний день. Микола кутиком очей бачив, як в прозорому небі літали ластівки. Потім він повернув голову до дверей і побачив, як звідти вийшли двов. Вони були бліді. В широко-розкритих очах можна було прочитати присуд смерті. Вони стали посеред залі й одвернулися один від одного. Один був у зелених штанах і в такому ж френчі. А на голові мав кашкета з технічним знаком. Другий був одягнутий у чорне.

До залі увійшла нова команда німецьких солдатів. Всіх в'язнів поставили по два, Микола опи-

нився в десятій парі, поруч з опецькуватим вірменом.

Вірмен пошепки запитав:

— Ви давно заарештовані?

— Два тижні. А ви?

— Я п'ять день. Але зо мною трапилось непо-розуміння. Гадаю, що за кілька день справа з'ясується, і я буду звільнений!..

Рушили вниз. Перед виходом зупинилися. З лави підвівся німецький фельдфебель з ручними кайданами і перші три пари замкнули попарно.

— Марш!...

Микола йшов, як у сні. На вулиці їх оточив чималий натовп. Микола помітив двох жінок, одну біляву, певно дівчину, і другу, пов'язану чорною хусточкою. Вони йшли поруч першої пари, з тими двома хлопцями, що чомусь так кинулись увічі Миколі.

Микола чув:

— Шура, ну як?.. Як?.. — питала крізь сльози білява.

Хлопець у зеленому френчі відповів весело!

— Все гаразд!.. Не турбуйся!..

— Скажи правду — кінець?

— Купи краще цигарок!..

Якраз близько стояв цигарник. Білява підскочила до нього і взяла коробку цигарок. Микола ще зауважив, що то були цигарки „Сальве“, 25 штук, і подала хлопцеві в зеленому. Німець вартовий розсердився і замахнувся рушницею. Юрба розскачилась. В'язні і варта повернули за ріг на другу вулицю.

Оточені саддатами вони йшли. Їхні кроки лунко зривались і бились об мури будинків. На будинках лежали сині тіні, тільки на перехрестях вулиць сонце перетинало їх золотими пасмами.

Микола бачив, як з вікон дивились на них люди. Один раз він помітив, що молода жінка привітно помахала їм рукою, а далі друга утерла сльози.

Малою купкою проходили вони коридорами вулиць, що були тихі й сумирні. І там, де вони проходили, крамар переставав торгувати, голяр голити, кравець зупиняв свою машину, а швець кидав шило, бондар переставав набивати діжку, а візник зупиняв коні. На одному розі їм попалась купка селян. Вони стояли на пішоході і дивились їм у слід. Молодиці перехрестилися.

Нарешті знову вийшли на людяну вулицю. Сновигали трамваї, їхали візники, поспішали люди на потяги. Вартові сердитими покликами спиняли публіку,—в'язні були в центрі руху.

Тут сходились три вулиці, дві з них були перекопані ровом, брук розкиданий, робили якийсь ремонт. Потік людей був такий великий, що варта мусіла зупинитись.

І коли знову було дано знак рушити, трапилось несподіване. Микола тільки замітив одно, що чорний піджак і зелений френч рванулись у бік. Він не встиг ще збагнути того, що саме трапилось, як відчув біля скроні холод заліза рушниць і завармер. Він зрозумів, що один з його боку рух і голова розлетиться на шматки.

Піднялася страшна метушня. Почулися вигуки:— „Втекли!“ „Держи!“ „Лови!“

Повітря розітнуло кілька пострілів.

Микола бачив, як зелений френч біг навскоси в напрямку вулички. От він перескочив рів, от він завернув за ріг... У Миколи завмерло серце. Один з німців прицілився і стрільнув. Чоловік у чорному, що біг з переляку просто вулицею, раптом зупинився, захитався і упав на землю.

Навколо зібралася величезна юрба. Чисто одягнені люди лаяли в'язнів бандитами, злодіями, більшовиками і вимагали над ними негайної кари. Кілька офіцерів приєднались до німецької охорони і, тримаючи пальці на собачках револьверів, мотукалися на чім світ стоїть. Вони ладні були вирвати заарештованих з рук німців і тут же їх убити.

Микола бачив, як один добродій гукав, що йому аж слина з рота котилася, що цих розбійників і душогубів зараз же треба повісити. І він показував рукою на сквер, обсажений білою акацією.

Це було щось неймовірне. Микола бачив юрбу чисто зодягнених людей, що вимагала крові. Вона сама ладна була рвати їх на шматки.

Раптом почулось:

— Ведуть... Спіймали...

П'ятеро німецьких салдатів і двоє офіцерів вели того, що був у чорному. Він був весь скривавлений і волочив ноги. Вартові ледве вирвали його з рук юрби, що сотнями рук простягались до цієї жертви.

— Ведуть!.. Ведуть другого!..

Їх поставили в коло і почали бити. Били двоє німців і офіцер. Натоп з захватом стежив за цим і кожний удар зустрічався вигуками.

— Ага!.. Отак його! Так!.. Ах!.. Ого!.. Ще раз!.. Ловко!.. Під ребра!.. Під ребра!.. Дай йому кулю в лоба!..

Микола заплющив очі. Так стояло їх вісімнадцятеро і дивились і чули, як били тих двох. Стояли і нічого не могли зробити, бо скроню кожного з них лоскотав холод сталі.

Над'їхали німецькі кіннотчики і розігнали юрбу. Втікачів, побитих, скривавлених знову скували,

закованих били кулаками, рушницями, ногами, аж поки не повтомлювались. Фельдфебель не балакав, а гавкав з лютости.

Було вже надвечір, коли рушили далі, вгору по вулиці.

Сонце золотило небо і пасма проміння золотими нитками простяглися над містом. Микола глибоко вдихав повітря, бо він розумів, що всього кілька хвилин лишилося до залізної брами, за якою була неволя.

Вступили в тінь, що її кидала в'язниця. Одразу світ набрав тонів присмерку. А попереду чорніла брама, як паща потвори, що чекає на свої нові жертви.

Ось уже зупинилися перед нею. Вона розкрилась і ковтнула їх. Через вузький коридор, весь зацементований, їх провели на невеличкий дворик і поставили перед будинком, на якому було написано: „Комендатура“.

Микола глянув на мур ліворуч. Він увесь був поколупаний і на ньому було видно застигли руді потьoki й бризки. Микола зрозумів, що то були сліди крові.

Тут гукнули його прізвище. Двоє вартових узяли його і повели через залізну хвіртку кудись вперед.

32.

Тюрма стояла в горішній частині міста і панувала над усіма околицями. Низенькі будиночки передмістя не наближалися, а тулилися як можна далі від неї. Звисока підперезана високим білим муром суворо дивилася тюрма на них своїми порожніми, забраними в ґрати, вікнами. Її суворий вигляд ніби говорив:

— У мене є страшні таємниці. Але я їх міцно стережу!

Миколу провели по залізних сходах на третій поверх. Заскрипіли залізні двері, одні, потім другі. Микола зупинився на мить на порозі камери і ступив до неї. Двері зачинилися, повернувся ключ і він лишився сам. Упав на ліжку, заплющив очі і лежав без дум, нерухомо.

За ґратами повільно умирав золотий літній день. Крізь двері й вікно чітко вимальовувалась на шматочку неба висока струнка тополя. На ній весело цвірінькали горобці. Десь недалеко буркотіли голуби.

Був саме час прогулянки для в'язнів. Знизу чулась хода людей по залізних сходах. Голоси людей доходили тихими і м'якшими і були більше схожі на гудіння чмелів. Хтось розпочав співати „Яблучко“, але зараз же перестав після сердитого окрику вартового.

Всі ці прояви життя не порушували тюремної тиші. Вони здавалися далекими-далекими, неначе б то доходили з другого берега широкої річки.

Те, що він бачив і пережив годину тому, все ще володіло ним.

Перед його очима стояли осатанілі обличчя вартових. Перед ним знову промайнуло дике полювання на людей, вереск юрби, її ненависть до них, безсилах, закутих, під загрозою направлених у голови холодних рушниць. Він бачив перелякані очі сторонніх людей, що за хвилину до того були веселими, похмурі й суворі постаті в'язнів, і закривавлені обличчя тих двох, що втікали. Він знову чув німецьку і московську скажену лайку, погрози. Він бачив тих, хто добровільно кинувся ловити... Він бачив радісні обличчя, коли „їх“ спіймали...

А коли „їх“ тут же на вулиці смертельно били на очах тисяч людей, то він нічого не помітив в очах натовпу, крім цікавості й ненависти до них. Він добре запримітив, як одна молоденька, до- бірно одягнута пані з насолодою дивилась на те, як здоровенні кулаки молотили одного з „них“. А коли „той“ болізно зойкнув, закриваючи голову від ударів, вона промовила своєму сусідові:

— Так їм, паршивцям, і треба!..

Поверталися з прогулянки. По коридору почув- лася хода, голоси.

— А в нас є новички, хлопці!—сказав хтось.

— Один чи два?

— Один.

— Так, прибавляється сімейка.

Раптом звідкілясь знизу долетів зойк:

— Ой-ой-ой!.. За що!.. Перестаньте!.. О-о-о!..

Зойки перейшли в страшний болізний стогін.

Тюрма завмерла, припинила, прислухаючись до того страшного, нелюдського крику.

— Б'ють?

— Ні, по головці гладять... Це тих, що тікали.

— Сволота!..

— Кати!..

Спершу слова падали важко, безсило вдаряючись об мури. Але потім крики і вигуки пересилили. Грюкотнява й свист розляглися по всьому вели- чезному корпусу. Тюрма заклекотіла, і на мить здавалося, що вона не витримає цього обурення, розсядеться, провалиться крізь землю.

Стурбовано забігали по довгих коридорах з по- верху на поверх чергові, усюди моментально з'яви- лася побільшена варта. До коридорів увійшли салдати, і грубо, з лайкою, з підштовхуванням рушниць заганяли людей до камер. А ті упира- лися, лаялися, кричали.

— Бий, лупи! — кричав голосно хтось в правій камері, поруч з Миколою. — Кровопивці!

Клацнули рушниці. Хвилювання тюрми зростало, спалахнувши, як пожежа. Але міцні мури ще глибше увійшли в землю, затримували, не пускали тих згуків на широку просторінь вечора, мовчазно глушили, давили їх.

І згуки почали губити свою силу, безсило падали, плуталися в ґратах, завмирили. Обурення, що на хвилину охопило замкнених людей, згасало. Вигуки ставали рідшими. Тюрма перемогала. Тиша знову виповзла з своїх кутків і заповнювала коридори й камери. І тільки її розривали вигуки вартових та клацання рушниць.

А внизу, в тісному, без жодної травинки, дворику, вишикувалась сотня сірих машинізованих у шоломах людей. Похмурих, мовчазних. Перед ними рівно ходив молодонький з закрученими догори чорненькими вусиками старший і од часу до часу кидав на сліпі рядки вікон пильні погляди.

Затихло... Микола тільки тепер з цікавістю оглянув своє помешкання. Залізне ліжко, грубий, міцно пригвинчений до підлоги, дерев'яний стілець, невеличкий, прикутий до стіни столик, над головою полочка. Підлога цементована, стіни залізні. От і все.

Справа і зліва йому було чути, розмови і рухи сусідів. Десять далеко чути було розмову.

— Ти їх знаєш?

— Ні, вперше бачу. Треба розпитати нового. А видно, парні фартові!

— Да, одчайдушний народ. А хто такий новий?

— Не знаю...

— А вечерю нам сьогодні дадуть?

— Я думаю, що дадуть.

Микола підійшов до дверей і кинув погляд на коридор. Тихо, порожньо. Просто, повернувшись лицем до коридору, стояв вартовий. Він теж уже заспокоївся і смакував цигарку.

З сусідньої камери донеслось:

— Камрад, а камрад, можна вийти?

„Камрад“ відмовляюче похитав головою і погрозив рушницею.

— Ну, чорт з тобою!..

Забрязкотіли ключі і двоє в'язнів внесли велику миску юшки і бачок кави. Здоровий пикатий німець став одмикати камери.

Хтось заглянув до Миколи і покликав:

— Товаришу, йди вечеряти!

Микола вийшов. Їсти йому не хотілося, але було цікаво подивитись на тих, кого йому тепер доля послала за товаришів.

— Ложка є?

— Ні, нема.

— Пацан, піди візьми у мене ложку.

Це казав здоровий чорнявий чоловік. „Пацан“, молодий хлопець, швиденько побіг за ложкою. З хвилину їли мовчки. Потім чорнявий спитав:

— Ви прийшли з „ними“?—і він хитнув головою кудись униз і вбік.

— Еге!

— А ти звідки сам, парняга?

Питав моложавий з борідкою дядько. Микола сказав.

— Здалеку ти, брат. Очеретну знаю, колись замолоду бував там. А ми з Тарасівки. Я та тут ще мій кум, що сидить в другому коридорі.

Видно було, що дядько був тихий, і Миколі трохи дивно було, за що він міг сюди потрапити. А той, ніби вгадуючи його думки, спитав:

— Ти за що сюди потрапив?

— Німці кажуть, що ніби я зброю сховав.

— Та-а-к! — протягнув дядько. — Погана, брат, твоя музика. А от ми з кумом попали так просто, як ти, господи, бач!

— Так вам і треба, старим дурням! — зауважив чорнявий. — Туди ж, революціонери!.. — останнє сказав глузливо з матюком.

Дядько не образився.

— Ти, Карпе, нічого не розумієш, хоч ти й молодий і „фартовим“ себе звеш, — відповів дядько, і, повернувшись до Миколи, радий що найшов людину, що їй можна в десятий раз розказати про себе, вів далі:

— З нами, парубче, вийшла помилка. Ми з кумом не винуваті. Наставило нас общество, сповняли його волю, яконою стерегли, хай вона згорить там! Коли приїхали німці, шасть до нас, а з ними й управитель таки ж нашого пана. — Ви хто такі? — питають нас. — Сторожа, — кажемо. — Хто вас тут настановив? — Общество, — говоримо та один на одного поглядаємо, — попали, думаємо, в непереливки. — Ви, — кажуть, — зараз одпирайте і покажіть, що тут у вас є. — А кум виступив наперед та так, знаєте, чемненько й говорить: — Ні, так не годиться. Треба скликати сход, щоб усе при народі. А то ви тут усе порозкрадете, а ми тоді одвічай. Як би кум нічого не казав, то може б вони і відпустили нас. Дали б там по в'язях разів зо два, тим би й діло закінчилось. А то, як зачув тес їхній старший, кума раз по голові нагаєм...

Всі сміються.

— Ну, конешно, ключі у нас забрали, а самих заперли в комору. А ранком припровадили сюди. От уже два місяці сидимо і ніякого рішення нам немає. Ні сюди, ні туди!

— Розстріляють вас, дядьку! — зауважив чорнявий.

— Розстріляти може й не розстріляють, бо нема за що. А от сидіти нудно. Дома робота, а ми тут. А втім, на все воля божа, чи єсть він там, чи нема. Каються ж нам нема чого, бо поступили правильно. Раз общество доручило, стережи!

Чорний розсердився.

— Общество! Общество! Чули ми від вас про те общество. Самі, сукини сини, дома живуть, багатіють, з жінками сплять, а ви тут вошей годуєте. Чим воно, те ваше общество, вам допомогло? Нічим. І наплювать йому на вас. Вони ж там на вас і набрехали, щоб самим вийти сухим із води... А ви, общество! Дурні ви з кумом, от що!..

І чорний сердито плюнув.

— Чого ви такий сердитий, Третяк?

— До нього любовниця от уже тиждень передачі не носить, от і лютує!—весело сказав пацан.

— А ти знай, мовчи!—цитьнуло на нього кілька голосів.

Вечеряти скінчили. Кождий налив собі кварту кави. Найшлася і для Миколи зайва. Балакучий дядько говорив Миколі, натакуючи на чорнявого.

— Мучиться чоловік. Сидить за городского. Убив чи що його. Сам він злодій, а так чоловік нічого собі. Суд був, а він нічого не знає. Там, на волі, у нього є полюбовниця, так вона клопоче за нього. Погана, брат, у нього музика!

— А що?

— К стенке можуть поставити, от що,—майже шепотом сказав дядько.

Миколі стало ніяково.

— Тут, брат, всякого надивишся. Он бачиш тих двох. Тоже до „стенки“ присудили. Брати вони. Напились на ярмарку, а тут чорт німця

надав, коня став у стороннього чоловіка віднімати. Ну, вони заступилися. Розпочалася лайка, а потім бійка. Не чулися, як і німця вгепали... От і мають... Апеляцію подали самому Вільгельмові, ждуть, що відмінить вирока...

Микола подивився на тих двох, що спокійно розмовляли осторонь. Тільки очі у них якось блищали, та обличчя були жовті аж зеленими здавалися. Дядько розказував Миколі про кожного, бо він тут був старожилом.

— Як нас сюди пригнали, то порожньо було, а тепер глянь скільки напхано народу, як оселедців у бочці. Та ти не журися. Я спершу теж журився, та спасибі кумові, все розважав:

— Хай, каже, хрін тій журбі, Андрію. Все одно, подержать, подержать та й випустять!..

33.

Тюрма засинала. Позамикані по окремих залізних клітках люди спали важким сном. Іноді розлягався по тихому коридорі зойк. Хтось плакав крізь сон, тяжко хлипаючи, инший сміявся. Вся тюрма зверху до низу була наповнена нічними згуками. Здавалось, що якісь привиди нечутною ходою ходили від камери до камери, від коридора до коридора і прислухалися до сонних змучених людей. Одним вони навівали солодкий сон, других мучили тяжкими примарами. А бліді, молоді й старі обличчя, схожі на мерців у кам'яних склепах, неясно маячили в сірій темряві.

Сон утік од Миколи. До нього довго долітало кректання рудого дядька. Потім чорнявий почав оповідати веселу сороміцьку історію. Зрідка сердито гукав вартовий і стукотів об ґрати дверей. Оповідач на хвилю зупинявся, а потім знов розпочинав.

Під їхню розмову Микола не чувся, як і заснув. Прокинувся від якогось шуму, що долітав з вулиці. Розібрав, що то їхав грузовий автомобіль. Перегода шум стало чути біля самої тюрми. Крім цього, все було тихо. Шматочок неба, що йому було видно у вікно, поблід—починався ранок.

Очевидячки, автомобіль мав якесь значення, бо його шум розбудив і інших. Тюрма спить чутко. Автомобіль, як потім дізнався Микола, мав остільки страшне значення, що досить було йому приїхати, як прокидалася вся тюрма.

Не в одного стискалося серце, коли він прислухався до частого дихання машини, і проносились думка:—Чия черга сьогодні?

— Приїхали?

То питав чорний.

З сусідньої камери почувся гарячий молитовний шепіт,—то молився один із братів.

За хвилю тюрма не спала, але мовчала, причаївшись, і чекала чогось страшного, неминучого. Микола вп'явся руками в ґрати своїх дверей. Але він нічого не бачив, крім частини обличчя одного з братів. Воно було страшне своєю блідістю, що підкреслювалась передранковим сутінком. Одне око, що йому було видно, глибоко запало і блищало, ніби хотіло пронизати стіну.

Знадвору почулась важка хода кількох людей. Все зааніміло... Хвилини тяглися довго-довго. Ті кроки поволі наближались і даремно тюрма хотіла приглушити їх: вони виростали у великий страшний шум, шум смерті, примушували бліднути обличчя і калататись серця.

От вони вже і в середині. Долетіло кілька незрозумілих слів. Проходить хвилина... дві... три... Глухий гомін. Потім придушений зойк, сердитий оклик, якась метушня.

Знову чути, як наближаються кроки. Микола зрозумів, що тепер ідуть назад. Спершу він не зрозумів, що то все мало значити, але тепер все зрозумів. То ведуть „їх“, тих двох випадкових його супутників, сміливих, відважних ведуть на смерть.

— Прощайте, товариші!..

Неначе крикнули під самими дверима. Микола випростався і що сили гукнув:

— Прощайте, товариші!

А з камер, з вікон, де було видно бліді обличчя, неслись привітання, прощання:

— Прощайте, товариші!..

— Прощайте!..

— Прощайте!..

Молодий голос вже з надвору долітав:

— Прощайте!..

Микола стояв і чекав.

Йому почувся плач. Хтось у другому коридорі люто матюкався, а чорнявий кричав з своєї камери:

— Мовчать, гади!..

І знов тиша, страшна, гнітюча..

Потім щось розірвало повітря, розітнувся в ранковому холоді грім... Дванадцять одягнутих у сіре людей—машин, убили двох незнайомих „ворогів“.

— Кінець!..

Хто це сказав?

Микола влип у ґрати дверей і хотів побачити, що сталося там, за сірими мурами, у маленькому дворикі. Але побачити нічого не можна було. Мури пильно стерегли свою тайну.

Загарчав, заревів автомобіль. На дні його, накриті закріпавленою рогожкою, незграбно розкинувши руки, лежали два трупи. Двоє одягнутих у сіре стояли з рушницями, палили цигарки й їжились від ранкового холоду.

Автомобіль швидко біг за місто, назустріч сонцю. А воно ще ховалось за обрієм,—тільки купа чистих пухких хмарок усміхалася до нього з позолоченого неба, та проміння, що вже золотило верхів'я дерев, засвітило свічками хрести церков і простягло червоні стрічки по синьому небу.

Один промінь його заглянув у тісний дворик з поколупаною стіною і заграв, важеврів на свіжих ще краплинках крові.

34.

Панас і чоловік двадцять команди бігли глибокою степовою балкою. Коли затихли постріли, а вечерова сутінь укрила степ, зупинилися і стали радитись, що далі роботи.

— Відходити разом нам не можна. Одразу помітять і можуть переловити—казав Негода.—Значить, треба розсипатись по одному.

Всі пристали на це. Тиснули один одному руки і по два по три розходились у темряві. Нарешті Панас лишився сам. Вийняв документи, порвав їх на дрібні шматочки і закопав у землю. Потім підвівся, прислухався до степової тиші і пішов прямо на південь.

Ранком натрапив на село. Зайшов з города в одну садибу, де якраз з хати вийшов дядько.

— Доброго ранку, дядьку!

Дядько недовірливо на нього подивився:

— Здоров!...

Панас вирішив бити на пряму.

— Чи не могли б ви мені дати якоїсь другої одежі, а то в цій душно!..

— А ти хто будеш?

— Більшовик!..

— Чи не з тих, що ото вчора на станції бились?

— З тих самих!...

— Ну, ходім до хати, парубче, там поговоримо.
В хаті дядько знову обдивився Панаса.

— А ну, покажи тужурку!

Панас зняв. Хазяїн довго обдивлявся її з усіх боків.

— Добряча штука... Так буди ти думаєш йти?

— Думаю в свою сторону пробиватись.

— Хм!—хмикнув дядько.—Ну, посидь, а я з старою пораджусь.

Повернувся він хвилини через п'ять.

— Ну, от що! Одежу я в тебе візьму. Тільки ж біда, куди ти в ній підеш?

— А хіба що?

— Та поперед тебе дончаки, а ззаду німці... Хоч тим, хоч другим попадеш до рук, то не минути тобі смерті... Хіба от що,—і він подивився довгим поглядом на Панаса,—залишайся у нас на кілька день, поки завірюха пройде!

— А вам нічого не буде?

— Виплутаємось... Скажемо, що полонений, разом служив з моїм сином, іти далеко, кругом фронт, от і вирішив у мене пересидіти. Заявимо тебе у розправі, от тільки чи є у тебе який небудь документ?

— Ні, документа нема. Хіба сказати, що документа загубив.

— Ну, то вже щось придумаємо. А тепер переодягайся. Поки стара наготує сніданок, ми з тобою на роботу!

Панас переодягнувся в салдатські штани й сорочку. Старий забрав його одяг і кудись виніс.

В той же день усе село узнало, що у Максима Запорожця з'явився новий робітник з полонених.

— Дядьку Максим, а хто він такий?

— Та вчора прибився. Розказує, що Дмитра мого знає. Разом служили, разом і в полон попа-

ли. А сам він аж з Кубані! От ми з старою й вирішили його задержати на кілька день, поки оце лихо перейде.

— І-то! — відповідали сусіди. — Куди тепер підеш? А видно парняга хороший! А чули, що на Могилі красних німці побили?

— Ні, не чув! — казав дядько Максим, виявляючи одразу велику зацікавленість.

— Там, кажуть, трупу такого наклали, що страх! Все поле засіяли. Ну, та й німцям теж попало!..

— Пішли далі, може нас минути!..

Увечері хазяїн розказував про це Панасові, поглядаючи на нього скоса. Панас мовчки слухав, але ніколи не розповідав йому про події того дня. Тільки, коли раз хазяїн спитав, де ж поділись їхні начальники, він відповів:

— Побили...

— Охо-хо-хо! — відхнула Максимова жінка. — Там десь матері ждуть, виглядають, а вони вже й не повернуться. І хто воно цю прокляту війну та революцію вигадав?

Минув тиждень, два, три, місяць, а Панас все ще жив у дядька Максима.

І сам Максим і стара його до Панаса звикли. І все, як він заговорить про те, що йому треба до своїх пробиватися, то вони й зачнуть його просити, щоб ще пожив трохи. А оскільки Панас не знав, куди йому податись, то він і лишався.

Надійшли жнива, тут уже ніяк не можна було кидати. Порішили на тому, що оджнивують, тоді Панас, як сміявся дядько Максим, і візьме „ропшот“.

Був у Максима шмат поля верстов за дванадцять від села, аж під самою залізницею. Однієї ночі Панас запряг коні і поїхав туди за снопами.

Їхав увесь час спокійно, а як тільки став доїжджати до колії, коні стали, хропуть, хоч ти що. Почуваючи щось незвичайне, Панас зліз з воза і, тримаючи револьвера, пішов уперед, пильно вдивляючись у землю. Ось йому наче здалось, що щось чорне лежить впереді. Зачекавши з хвилину, Панас обережно підійшов ближче і бачить, що лицем до землі лежить чоловік.

Він помацав рукою голову—кров. Тоді Панас обережно перевернув його на спину. Чоловік був ще молодий, високий, чорнявий. Він ще дихав, але був непритомний.

Панас став над ним і роздумував, що робити. Йому було ясно, що тут криється якась таємниця. Він оглянувся навколо, але нічого не помітив підозрілого.

— От халепа!—сказав сам собі Панас.—Та не кидати ж його тут самого!—і він почухав собі потилицю.

Раптом, ніби вирішивши щось, він побіг до кіп і взяв кілька снопів. Заславши гарно воза, переніс туди пораненого. Потім повернув коні і поїхав назад до села.

Максим був дуже здивований, коли побачив Панаса, що так рано повернувся.

— Чого так швидко? Чи не трапилось чого?..

Панас усміхнувся і сказав:

— Здається, я вам ще одного полоненого привіз!

— Та ну!..

— Найшов кроків за сто від залізниці з розбитою головою. Не міг же я покинути людину вмирати! Хоч лайте, хоч ні, приймайте!..

Пораненого внесли до хати. Стара Максимиха обмила рану, що її пильно обдивився Панас.

— Рана не страшна!—сказав він.—І не від зброї. Видно що його або з потяга скинуто і він

дуже забився, або чимось ударено. Тільки не від пострілу.

Невідомий, бо при ньому ніяких документів не знайшли, два дні не приходив до пам'яті. На третій день він попросив слабим голосом води. Панас кинувся подавати.

— Ну, що, товаришу, краще тобі?

Хворий похитав головою і спитав:

— Де я?

— У хороших людей. Не бійся нічого!

Слаба усмішка, як тінь, промайнула йому на устах. Він, видно, щось хотів сказати, але від слабости не міг.

— Нічого, нічого!—заспокоїв його Панас.— Лежи спокійно, потім розкажеш!

Він заснув. Спав довго і коли Панас на ранок прокинувся, то побачив, що хворий сидить на постелі і держиться за голову.

— Не бійся, ціла!—сказав весело Панас.— А я, правду кажучи, думав, що прийдеться тобі проспівати „со святими упокой“!

Хворий став швидко видужувати. За кілька днів він міг уже ходити по хаті. Панас вирішив, що настав час розпитати, хто він такий.

— Я вас найшов біля залізниці,—сказав він.— Як ви туди попали?

— Я вискочив з вагона.

— З вагона? А то ж як?

— Через люк. Нас везли німці. Вночі розкрився люк і ми почали скакати.

— А самі ви звідки?

— З Очеретної.

— З Очеретної!—аж підскочив Панас.— А звуть вас як?

— Микола Ярош.

— А Жабокряківку ви знаєте?—жадібно спитав Панас.

— Ну, а як же! Я ще з жабокряківцями їхав!..

— А про Ониська Негоду ви чули щось?

— Ні, не чув.

— Так розкажіть же, як ви у вагон попали?

35.

Микола просидів у тюрмі більше місяця. З волі ні від кого не мав ніякої звістки. В його коридорі мешканці що-дня мінялися. Забрали й розстріляли Третяка, хоч він і казав, що за нього пропонували німцям викуп 10.000 карб., а слідчий ніби правив 20.000. Розстріляли і двох братів, що вбили німецького салдата. Рудого дядька та його веселого кума кудись вислали. Тепер Микола чекав своєї черги.

Одного разу рудий німецький унтер, що оглядав його камеру, забув у нього на столику якогось папірця. Микола з цікавістю розгорнув і прочитав:

— Мужайтеся! За вас клопочуть друзі!

Але хто були ті друзі, він ніяк не міг собі уявити. Цілком випадково він почув і про жабокряківців, що сиділи в гетьманській тюрмі. На прогулянці йому мимоходом кинув один в'язень:

— Вам кланявся Сидір Кваша...

У Миколи радісно забилося серце.

— А де ви його бачили?

— Сидить у гетьманській. Там їх ціла компанія. Цими днями їх висилають не то до Білої, не то до Берестя!..

Одного дня перед вечором зайшов черговий фельдфебель до камери і сказав:

— Виходь!..

— От воно!—подумав Микола.—Прийшов кі-
нець!..—і він вийшов у коридор.

Фельдфебель здивовано на нього подивився.

— Бери речі!

У Миколи речей особливих не було, але стало
легче,—раз наказують брати речі, значить, не до
розстрілу поведуть.

Зійшли до комендатури. Там записали його ім'я
й прізвище і вивели в двір, де вже стояло душ
п'ятдесят в'язнів, між ними й жабокрюківці. Діда
Баранця одразу пізнав по бороді, тільки він жов-
тий-живтий був.

Земляки радісно вітали його. А дід Баранець
сказав:

Ось де прийшлось побачитись! Якби хто сказав
рік тому, чи повірив би!

— Куди ж це нас?—спитав Микола.

— Чорти батька-зна!—відповів Сидір Кваша.—
Кажуть, що в Єрманію на шахти відправляють!

Їх оточила варта і вони рушили в напрямку до
станції і там погрузили в товарні вагони. Вагони
замкнули, люки закрили, так що в'язні опинилися
в темряві. Іншого світла не було, крім того, що
пробивалося крізь щілини.

Не минуло й кілька годин, а в вагоні від духоти й
смороду не можна було дихати. Ходити прийшлось
в куток, від чого стояв страшенний сморід. А ко-
ли вдень припекло сонце, то просто не було тер-
піння далі переносити це. Заперті в вагоні люди
кричали, лаялись, стукали, але ніхто не відпові-
дав і ніхто не з'являвся.

— Та що вони, сволота, вирішили нас тут по-
душити, чи що?

У вагоні, де був Микола, було кілька хворих.
Тепер вони зовсім зомліли і весь час просили води.

Води не було. І душ з тридцять людей метушились у темряві вагону і корчилились від спраги.

Так минула ніч і день і настала друга ніч. Люди в вагоні уже не знали, чи вони їдуть, чи стоять на місці.

Потім ті, хто ще не загубив притомности, відчували, як у вагон повіяв потоком свіжий вітер. Кваша, хитаючись і тримаючися за стіну, пішов туди, звідки лився цей цілющий струмінь вітру.

Його губи шепотіли:

— Люк... люк... люк відкрився!..

— Що таке?—прошепотів Микола.

— Люк відкрився... Бачите, відкрився люк!..

— Тихо... а то почують!..

Вагон ожив.

— Хлопці, а ну підсадіть,—попросив Микола,—хай я подивлюсь!

Його підняли. Через хвилину він спустивсь.

— Ідемо степом... — тихо став він розказувати товаришам.—Можна тікати!..

— Тікати?

— Нуда... Через люк.

І от люди стали вилізати через люк. Потяг скажено летів, від його руху гойдалось тіло, потім відштовхувалось від вагона і летіло вниз.

Щоб не було метушні, Кваша і Микола дотримували ладу і черги. Нарешті в вагоні лишилися тільки вони вдвох та четверо хворих і між ними дід Баранець.

— Ну, як, діду, лізете?—спитав Кваша.

— Ні, я не можу... Я лишаюсь... Прощайте!..

Кваша поліз, перевів ноги і Микола почув легенький товчок об стіну вагона і побачив, як зникли руки. Тепер прийшла черга за ним. Вивести ноги було страшенно трудно, але ось він повис, здавалось, над безоднею. Кілька секунд його

тіло гойдалося, потім він міцно обперся об вагон, пустив руки і полетів у порожнечу. Йому здавалося, що він летів дуже довго. Раптом на дорозі щось його вдарило по голові. У вухах задзвеніло, перед очима попливли червоні плями і Микола потонув у глибокий морок...

Прокинувся він від нічного холоду. Хотів ворухнутись, але тіло пройняв такий гострий біль, що він мало не закричав. Тільки пригадавши щось, він стиснув зуби, щоб стримати зойк. Лапнув за голову, вона була мокра. Тоді Микола ліг і став спокійно чекати, що далі буде.

Однаке він скоро відчув, що не вмере. Жага життя прокинулась у ньому і, зібравши останні сили, перемагаючи біль, він поповз геть від залізниці. Але тут знову сили покинули його.

36.

У серпні Панас і Микола покинули Максима. Вийшли за село і Панас повернув на північ, а Микола на захід. Перед цим вони довго вечорами сперечались між собою, куди йти. Панас кликав із собою до Жабокряківки, а Микола казав, що там, напевне, все погромлено і треба шукати нового місця. Так вони і не дійшли до згоди.

Через кілька днів Панас уночі підходив до Жабокряківки. Коли застукав тихо у вікно батькової хати, то серце чомусь защеміло. Чись лице майнуло у вікні і хлоп'ячий голос спитав:

— Хто там?

Панас пізнав, що то менший брат, Петро. Щільно притулився до шибки і тихо промовив:

— Відчини, Петрик, це я, Панас!..

Хлопець метнувся з лави, гримнула у дверях колодка і Петро кинувся на груди Панасові.

Ввійшли до хати, де вже стояла мати, бліда, худя.

Панас оглянувся по хаті.

— А де батько?—спитав.

Петро шмигнув носом, а мати заплакала. Чуючи недобре, Панас знову запитав:

— Де батько?..

Петро відповів:

— Батько померли... Після того, як їх карателі побили, занедужали і більше не вставали.

— Які карателі?.. Хто бив?

Петро став швидко розказувати, як вони брали в-осени економію, як приїхали карателі, як батька забрали разом з іншими, і як били.

— Вісім душ після того померло... Десять забрали до в'язниці; та тільки їм з дороги пощастило втекти. А багато хлопців пішло до партизанів у ліс!..

Панас погладив голову хлопця.

— І ти знаєш, де тих партизанів знайти?..

— Атож. Коли хочеш, так я тебе аж до лісу проведу!

Тут вмішалася мати.

— Тобі, Панасе, ніяк не можна бути вдома. До нас уже кілька разів приїздили питатись, чи немає тебе в Жабокрюківці або де поблизу!..

Далеко простяглися ліси. Широкою смугою вони синіють. А в лісах глибокі балки, яри страшні, де й нога людська, здавалося, не ступала. Але що це? Он над таким яром сивуватий дим в'ється. Ворухаться люди не люди, військо не військо. Одяг найрізноманітніший, хто в салдатському, хто в селянському вбранні. Одні латають одяг, другі ладнають зброю, треті сидять біля вогню, палять цигарки, розмовляють, четверті сплять.

Це партизани. Тікають сюди, в темні ліси, від шомполів, від контрибуцій, від знущань. Майже в

кожному яру, майже в кожній балці є така ватага. А вийдіть у поле. Он селянин пасе коня, то партизан. Лежить він край дороги і пильно стежить за кожною новою людиною, що йде по шляху.

Он на узліссі другий селянин цюкає помалу сокирою, орішину рубає. Тут і віз біля нього і пара коней. І це партизан. Далі в гліб лісу, і ви знов натикаєтесь на селянина, що плете кошика,—і це партизан.

Ліс має сотні очей і все, що діється навколо нього, він знає, і все те швидко передається до штабу, що сидить десь далеко, а де саме, ніхто з сторонніх не знає.

Панас ішов шляхом, весело посвистуючи. Петро добре розказав йому дорогу і він не боявся заплутатись. Він наблизився до дядька з кіньми, поздоровкався, сам собі посміхнувся і пішов далі. Минув і того, що рубає орішину.

Тепер він уже в лісі. Ішов впевненою ходою, кидаючи погляди наверх.

Раптом зашелестіло в кущах, на дорогу вискочили троє босих людей і, наставивши на Панаса рушниці, крикнули:

— Стій!.. Руки вгору!..

Панас, не перестаючи посміхатись, покірно підняв руки.

Ті троє наблизились.

— Хто такий будеш?

— А вам на що? Ви ж не відкупили дороги?

— Та що ти, Свириде, з ним балакаєш? Тягни прямо до Гайдука та Кваші!..

Панас було проситись:

— Та, земляки, та пустіть!.. Що я вам такого зробив!.. Я, їй бо, не знав, що ходить тут не можна!..

— Мовчи, не розговарюй! — і на нього замахнувся рушницею той, кого звали Свиридом.

Панас скорився і вже не опирався, а сам собі думав:

— Молодці хлопці!.. Цих не розжалобиш!..

Ішли довго. Спершу дорогами, потім якимись плутаними стежками, а потім уже зовсім без стежок, по ознаках, відомих тільки самим провозатим.

Ось і яр, і по крутій стіні сходи зроблено. Коли спустилися на самий низ, де з-під землі вибивалось джерельце, одразу їх оточили люди.

— Що таке?.. Кого привели?..

— Шпійона спіймали!.. — хмуро відповів Свирид. — Іде, помімаєш, висвистує і винюхує на всі боки. Де Гайдук?

Гайдук уже йшов.

— Що за чоловік?

— Та от спіймали в лісі. Видно шпійон, бо не наш чоловік!

— Обшукати!—наказав Гайдук.

Панаса ретельно обшукали, але крім пачки махорки, ножика та сірників, нічого не знайшли. Все це зараз же забрали у нього.

— Ходи за мною!

Панас пішов, а за ним сунули юрбою й інші, допити в лісі були прилюдні, як прилюдна була й кара. І коли вони проходили мимо однієї печери, що була викопана прямо в стіні яру, звівся на ноги чоловік і радісно загукав:

— Панас!.. Здоров!.. Звідки це тебе сюди занесло?

— Здоров, Сидоре!.. Я було грішним ділом, подумав, що тебе тут немає. Отто, думав, непереливки мені будуть!

Всі здивовано дивились на те, як Панас і Кваша цілувалися.

— Ху, чорт!—сердито плюнув Свирид. — А ми думали, що це шпійон!

— Шпійон!..—зареготав Кваша.—Та це ж Панас Негода. Ониськів син!.. Тут, брате, була за тобою гонка. Кажуть, що ти десь німців здорово пощипав!

— Було таке діло!—скромно відповів Панас.

— Ну, сказали, що знать не знаємо, відати не відаємо, тому, як ти вже кілька років з села пішов. Звірилися, правильно. Проте, ще недавно питали.

— Ну, а як твоя спина?—в свою чергу спитав Панас.

— А ти звідки знаєш?

— А я Яроша Миколу найшов тієї саме ночі, як ви з вагона тікали.

— Живий, значить.

— Живий!.. Нічого йому не сталось. Може й почуємо колись про нього.

Партизани стали розходитись, глузуючи з Свирида, а той огризався.

Кваша ж, Гайдук і Панас відійшли в бік і довго про щось радились.

37.

Україна блакитного неба і золотих пшеничних ланів стала рабинею. Здалеку, покликані „патріотами“, прийшли в сірому, в сталевих шоломах, люди і посіли її. Усюди, по містах, по містечках, на станціях, на шляхах можна було зустрінути їх. Їх впевнений крок говорив про силу. З устами, перекривленими усмішкою призи́рства, дивились офіцери сірих людей на мешканців цієї чудової й прекрасної країни.

— Небо Італії і земля американських прерій! А населення—дикуни!.. Ми зробимо з цього краю діамант німецької імперії!..

А поки що відправляли ешелонами золоту пшеницю, вагонами цукор, сало, шерсть, шкіру, яйця, олію. Потяг за потягом, сотні, тисячі вагонів все котилось по коліях на захід, — то була праця і кров людей „чудової країни“.

Босі, голі і часто голодні дивились вони, як забирали їхнє багатство, і в безсиллі стискувались кулаки і з надією обличчя поверталися на північ.

Д'єх, яблучко,
Д'да куди котишся?
Німцю в руки попадьох,
Не воротишся!—

співало кілька голосів в яру, чистячи рушники.
Мимо проходили Негода, Гайдук і Кваша.

— Що, чистите?—спитав Негода.

— Так точно, чистимо.

— Ну добре, сьогодні матимете роботу.

Не минуло й двох тижнів, як Негоду всі визнали за старшого. І Гайдук і Кваша уступились.

Панасові не сиділось на місці. Він бачив, що від нидіння хлопці в лісі потроху ледащіють, і він поставив дати їм „роботу“. Про це свідчили довгі наради його, Гайдука, Кваші і ще кількох із старших. Розроблялися плани, при мінливому світлі каганця, лежачи на животах, вони що-ночі розглядали мапу і щось відмічали пальцями.

— Головне, — казав Панас, — не дати німцям думати, щоб вони цілком придушили нас. Треба їм наносити удари. Тоді й село побачить, що не така вже й сила у німців, і нас у слухний час підтримає!..

Десятками розвідників оплутав Панас всю околицю і що-дня в нього були найдокладніші відомості. Відомості були звідусіль,—подавали їх жінки, що йшли з базару, пастухи, селяни, гроїжджі, ді-

ставали їх на залізниці, у шинках, на шляхах, на роботі,—але вони були точні.

Негода отримав звістку, що через Очеретну мають пройти два ешелони з хлібом і він вирішив почати з них. Вечером відібрав тридцять надійніших хлопців і, як тільки сонце стало золотити верхів'я дерев, вони рушили з лісу.

Ніч була темна, накрапав дощ. Двоє людей підійшли до будки сторожа і тихо постукали. Звідтам довго не відповідали. Потім щось зашелестіло з середини.

— Хто там?—почувся зляканий голос.

— Відчиняй!

Мовчанка.

— Відчиняй, а то гірше буде!

Двері відчинились і зляканий сторож упав у ноги:

— Змилуйтесь, не вбивайте!

— Вдягайся. Підеш з нами!

Сторож похапцем став одягатись. Відійшли кроків за сто і стали про щось гомоніти. Якби було видно, то можна було б помітити, як вираз страху у сторожа змінився посмішкою.

Невисокий чоловік казав:

— Ви йдете до сусідньої будки, сидите там півгодини і повертаєте назад. Далі ви вже знаєте що...—і вони зникли прямо в степ.

В селі, що було за чотири кілометри від залізниці, чули вночі стрілянину. А на ранок знали, що невідомі люди напали на сторожа, звязали його, а ключем розгвинтили рейки. Потяг зійшов з колії, при чому половина вагонів скотилася з полотна, німецька охорона була перебита. Хто нападав, ніхто не знав.

Не минуло й тижня після того, як стався напад на одну з залізничних станцій. Несподівано наскочило кілька людей, охорону було побито, те-

леграфні апарати попсовано, і партизани так само таємниче зникли, як і з'явилися, забравши з собою і німецький кулемет.

Згодом через вікно було вбито урядника Ряпала, що саме вечеряв. Убивцю не знайшли.

Сила Калістратович що-ночі трусився у себе вдома і брав віконниці на пробої. Німці тепер ходили, не инакше, як цілими загонами і обов'язково з кулеметами. На хуторах вони боялись почувати і над вечір повертали до Очеретної.

Даремно робили вони арешти, труси, обшуки,— нічого не допомагало, ворог був невловимий.

Зате ранками можна було бачити, як до яру в лісі приходили стомлені, забруднені люди з рушницями і без слів падали і засинали мертвим сном.

Тривожні вісті досягли міста. Сивоусий німецький генерал, одного ранку, вислухавши чергову доповідь, встав і підійшов до мапи, що займала всю стіну. Ткнувши пальцем в те місце, де було написано „Очеретна“, він потім повів ним по зеленому полю, що мало показувати ліс, і сказав:

— Вони мусять бути тут!.. — і пожувавши сухими губами, промовив:— Бригаду піхоти і дві батареї!.. В три дні очистити і навести спокій!

Ад'ютант низько схилився перед ним:

— Слухаю!

Генерал довго після того ходив по кабінету і то зупинявся перед мапою, то дивився на портрет кайзера. І здавалося з боку, як він піднімав ноги, що земля була під ним гаряча, ніби якийсь жар пік йому підощви.

На прикордонній станції зупинився потяг. З вагонів стала вилазити публіка з пакунками, валізами, клунками, чоловіки були одягнені під „ро-

бочого“, а жінки не то під куховарку, не то під покоївку. Це тікала з Москви буржуазія на благодатну Україну, під високу руку його ясновельможности, пана гетьмана Скоропадського.

На пероні два червоноармійці перекидалися словами.

— Полізла сарана!

— Нічого, дістанем і там. А для нас зараз вроді й краще: менше дармоїдів!

Мимо них пройшов стрункий чоловік з папиною рудуватою борідкою. На ногах обмотки, на плечах гімнастюрка, за плечима салдатський ранець, а на голові кашкет з інженерським значком. Він кинув на червоноармійців погляди і спитав:

— А де тут, товариші, ваш комісар?

— Комісар?.. А там!..—і один з них кивнув на будинок станції, мовляв, шукай сам.

Невідомий увійшов до станції, де вже організувалась ціла черга з новоприбулих пасажирів. За столом сидів писар і комісар, невисокий конопатий чоловік, якого не можна було відрізнити від інших червоноармійців. В роті у нього стреміла козянча ніжка і кожного, хто підходив до столу, він пронизував своїми невеличкими сірими очима.

Коли дійшла черга до невідомого, він подав комісарові документа. Той подивився на нього, повертів документа, знову поглянув і передав писареві, не зводячи очей.

Писар прочитав:

— Дмитро Павлович Некрашевич, Кобеляцького повіту, Полтавської губернії, інженер.

На документові печатки і віза гетьманського консульства в Москві.

— Багаж є?—спитав комісар.

— Всього ранець!—відповів Некрашевич.

Козиняча ніжка в комісара пересунулась у другий куток рота, він на мить прижмутив очі, ніби щось пригадуючи. Писар чекав.

— Пропустити!—сказав комісар.

Писар підмахнув папірець. Комісар послинив оливця і довго виводив свій підпис.

Некрашевич сказав:

— Дякую товариш!—і пішов на перон. Тут він оглянувся і знову зустрівся очима з комісаром, що вийшов за ним.

— Чорт забирай!—пронеслось у Некрашевича,—видно цей тип щось підозріває!

Комісар нагнав його і, поклавши руку на плече, спитав:

— А скажіть, громадянине, ви ніколи не знали капітана Остапенка?

Некрашевич знизав плечима.

— В перший раз чую!

Комісар круто повернувся і пішов до станції. Некрашевич сів на траву за станцією і став дивитись на степ. Кругом сиділи тяж. люди, що чекали. Їхати можна було тільки ранком, отже цілу ніч мали провести тут. Тоді Некрашевич став шукати попутників. Нарешті знайшов двох і з ними умовився, що вони рушать опівночі, щоб на світанку дістатися до німецької лінії.

Через два дні Некрашевич був у великому місті. Його вразив той страх і стримана паніка, що панувала тут. Він побачив з вікна вокзалу, як сірі маси німецьких салдат йшли мимо.

— Що таке?—спитав Некрашевич у свого сусіда за столом.

— А ви не чули? Повстання, шановний добродію, повстання! зашепотів він. — Знищена ціла бригада німців. Червоні заманули їх у ліс і перестріляли, як куріпок.

Некрашевич похмурився.

— Де це трапилося?—спитав.

— В районі Очеретної кажуть. А толком ніхто не знає!—казав сусіда.—Я вам кажу, що орієнтація на німців не виправдалась. Одна надія на союзників!

Некрашевич скоро пішов, поглядаючи на написи на вулицях і на номері будинків. Нарештів він знайшов, що йому треба, і подзвонив біля дверей. Вийшла покоївка.

— Тут живе генерал Засульський?

— Так. А вам що треба?

— Скажіть, що приїжджий з Москви привіз листи! За хвилину у вітальні можна було чути голос:

— Дозвольте одрекомендуватись, пане генерал. Інженер Некрашевич. А в недавньому минулому капітан Остапенко. З дорученням до вас із Ростова!

— А! Приємно, приємно. Прошу!

Некрашевич сів і розповідав далі.

— Маса пригод, пане генерале. Був у Москві і Петрограді. Більшовикам скоро кінець, нема сумніву. Добровольча армія незабаром перейде в наступ.

Він засміявся.

— А знаєте, мене трохи не пізнали на кордоні. Чорт забирай, неприємна була хвилинка!

— Чим я можу бути вам корисний?—спитав генерал.

— Бачите, у мене є до вас одно делікатне доручення,—і він, нахилившись до генерала, щось йому сказав.

— Так, так, знаю! Дочка мені говорила. Тільки біда в тім, що вона сховала його у нашому паладі в Глибокій, а його спалили селяни торік. Так що я не знаю, як і бути.

— Шкода, шкода! — сказав Некрашевич. — Ви самі розумієте, що мати в наших руках цей список надто важливо. Ми можемо посадити всюди своїх агентів.

— Я покличу зараз дочку. Вона вам усе розкаже.

Увійшла Ніна.

— Я сховала його в твоєму кабінеті під підлогою в правому кутку, — сказала вона, почувши про що йде мова.

— Дозвольте, Ніна Миколаївно, — попросив Некрашевич, — я шматочок паперу візьму і ми тут для наочности все це змалюємо.

Через два дні Некрашевич виліз на Глибокій. Управителеві він одрекомендувався інженером, якого генерал попросив оглянути будинок, чи не можна його одремонтувати. Управитель охоче показав усе, хоч і висловив думку, що з палацом нічого не можна вже зробити.

Інженер два дні вистукував стіни, все щось записуючи. На третій день, пізно ввечері, він зібрався йти в парк. Управитель запитав, куди.

— Думаю трошки прогулятись.

— Не раджу. Там завжди можете наскочити на хлопців Негоди.

— А це хто такий?

— Та місцевий ватажок партизан. Чорт, а не людина. Ціла дивізія німців не могла з ним нічого зробити. Сховається в лісі, шукай. А підуть, він знов за своє.

— Ну, я не з боязких.

Було тихо. Все заливало місячне сяйво і парк здавався наповнений привидами. Некрашевич раз обійшов руїни будинку, потім удруге, і сховався в отворі дверей. Він зараз же пройшов до колишнього кабінету генерала, що його він добре запри-

мітив ще вдень і став одгрібати палкою купу цегли й сміття в кутку. Нарешті добрався до підлоги і став тихо стукати. Найшовши, що йому треба, він засунув руку в дірку і свиснув від задоволення.

В цей момент з вікна щось темне упало йому на спину і дві постаті покотилися на підлогу, мовчки борюкаючись. Та скоро було видно, що Некрашевич далеко дужчий за свого несподіваного нападника. Ось він вивернувся, ухопив цеглину і з усієї сили ударив свого ворога по голові. Руки в того ослабли і пустили. Некрашевич, не оглядаючись, вибіг з палацу.

39.

Зашаруділо листя, куці розсунулись і на невеличкій галявині появився чоловік увесь в крові. Троє схопились за рушниці.

— Стій!— заговорив чоловік.—Свої! Де товариш Негода?..

— Це Степан?.. Що трапилось?

-- Не знаю. Мені треба Негоду!

Почувся різкий свист, йому десь здалека відповідала сова.

— Ідуть!—сказав один із трьох.

— У мене розвалена вся голова, — казав Степан.—Треба перев'язати.

Він скинув сорочку і порвав її, а один із партизанів перев'язав його голову. Тільки вони покінчили з цим, як на галявині появився і Негода.

— Чого свистіли?

— Та ось Степан щось приніс.

— Товаришу Негода,—став розповідати Степан,—як ви наказали, став я стежити за палацом. Довго не було нікого. Потім я побачив, що

якась тінь прокралась до будинку. Я тихо виліз на вікно і став дивитись. Був той самий інженер. Він став копатись в кутку. Коли розгріб, то okazaвся таємник, звідкіль він щось витяг. Тут я плигнув на нього... Але він, чорт, дуже сильний... І от, бачите, як угостив мене!..

— Втік?—тільки й спитав Панас.

— Авже ж, що втік.

Знову розлігся лісом свист. З-за дерев стали з'являться один по одному партизани.

— Хлопці,—сказав Панас,—нам треба захопити інженера. Десять душ за мною до економії, а решта на дорогу до Глибокої. Треба не дати йому втекти!

Тим часом Некрашевич біг до економії. Управитель ще не спав, коли він ускочив до покою і знеможено упав у фотель.

— На мене... на мене зроблено напад! — пробелькотав він.

Управитель схопився.

— Де? Хто?

— В палаці... Якийсь невідомий... Але, здається, я його добре вгостив!

— Ви вбили?

— Мабуть. Я його покинув там нерухомим!

Управитель похмурився.

— Справа кепська,—сказав він.—То, безумовно, хтось із хлопців Негоди. Вони стежать за всім, що діється в околиці. Значить, треба чекати гостей.

— Яких гостей?

— Е, чорт! — роздратовано вилаявся управитель.—Не розумієте хіба, чи що? Партизанів!..

— І скоро?

— Ну, як вам сказати. Може через годину, а може й через п'ять хвилин!

— Слухайте, я мушу зараз же їхати. Давайте коні! Давайте коні!—заметушився Некрашевич.

— Це не допоможе!..—Він замислився. — Ви поїдете верхи. Тільки не на Глибоку, а на Очеретну, а там, не доїжджаючи до неї ви поверніть на Глибоку.

Вони вийшли до стайні, де управитель, навчений досвідом, завжди тримав наготові пару осідланих коней.

Тупіт коня потонув у темряві. Управитель повернувся до покою і став чекати, прислухаючись до кожного згуку. І справді, скоро він почув обережні кроки за стіною. Собаки не гавкали.

— Чорти, вони й собак до себе привчили!

Не встиг управитель цього подумати, як раптом одчинились двері і перед ним виріс Негода.

— Де ваш гість?

— Який? Інженер? Виїхав!

— Давно?

— Зараз.

— Куди?

— На Очеретну. Прийшов з прогулянки, сказав, що у нас тут неспокійно і забажав зараз же їхати. Я не мав права йому відмовити, бо він же від генерала!

— А ви не брешете?

Негода оглянув кімнату і вийшов на подвір'я. Тут до нього підбіг один з робітників:

— Товариш Негода, я сам на власні вуха чув, як управитель казав, щоб інженер їхав на Очеретну.

Негода збився з пантелику. Він розумів, що тут криється якась таємниця, бо, справді, чого шукав інженер у зруйнованому палаці?

Але думати не було часу. Наказавши до ранку стерегти економію, Негода вивів другого коня, сів

і махнув навздогін. Вітер свистів йому в вухах, і він пильно вдивлявся в темряву. Ні тіні, ні згуку. Та ось щось ніби майнуло на шляху. Негода зупинився на хвилину—чувся топіт. Він огрів ще дужче коня й понісся вперед.

Вершники зближались. Некрашевич, очевидно, був поганий їздець, і тому під ним кінь скоро упарився, а Негода умів їздити добре, і тому вперто наздоганяв свого ворога.

Некрашевич все оглядався, чи близько погоня.

Коли побачив, що вже недалеко, то виїняв револьвера і випустив кілька пуль. Вони з свистом полетіли в степ. Одна, так близько пролетіла від Панасової голови, що він відчув на щоці гаряче повітря.

Панас не стріляв. Він гнав коня і забув навіть, що в нього є револьвер. Так вони, не пом'ятаючи, перескочили колію і майже разом опинилися біля станції.

Там почулись крики.

— Партизани!.. Партизани!..

Сталась страшенна метушня. З помешкання вибігла німецька варта.

Панас, побачивши, що проворонив, круто повернув коня.

Німці поставили варту біля всіх виходів із слободи і пильно оглядали кожного. Але Негоди не було. Тільки біля городів найшли самого коня, та й того прийшлося повернути до економії.

40.

Микола переховувався на селі у свого давнього приятеля—вчителя.

Той був дуже здивований, коли побачив його.

— Звідкіля? Що робив?—питає він Миколу.

— Що робив?—засміявся Микола.—А хіба ти не знаєш, що тепер роблять? Робив революцію, одбирав землю у панів, рятував генеральських дочок, сидів у тюрмі, чудом врятувався і от прийшов до тебе шукати схованки!

Приятель тільки похитав на це головою.

— Ти такий, як і завжди. Ну що ж, спочивай до якого часу!

Була осінь. В лісі стояв шелест від листя, що опадало. Оголювалась земля і пахла вогкістю. Звеніла ранковими приморозками осіння тиша. Довго горіли на небі вечерові заграви. Теплінь, не дивлячись на те, що почався листопад.

І в ці дні рознеслось по всіх просторах українських:

— Повстання!.. Повстання!..

Народ воскрес. Прибита сила ожила. Формувалися сотні, полки, дивізії. Недавні владарі уступали дорогу новій силі. Гетьманці тікали, як щурі з корабля, що от-от потоне. Німці стягалися до залізничних колій. З батьківщини їхньої доходили грізні й радісні вісті:

— Мир!..

— Революція!..

Але тут, захоплені бурхливим морем повстань, салдати були слухняні своїм генералам і офіцерам.

— Залізна дисципліна. Тільки тоді доберемось живими додому!

І щетинились багнетами і розкривали пащі гармат у бік повстань.

Панас Негода вирішив, що тепер настав його час і розсипав своїх людей по всій околиці. Кваша, Гайдук, Скоробреха—його штаб.

— Нам треба виступати під своїм гаслом,—за радянську Україну!—казав він.

— Правильно, Панас Онисимович! А то якби Петлюра та не накинув нам петлі на шию!—реготав Скоробреха.

— Дістати зброї. Але де? Хіба?..—ні, Панас зупинився, обвівши всіх очима.

— Кажи, чого замовк?

— Хіба напасти й обеззброїти німців!—кінчив він.

— Так у чім же річ? Та ти тільки гукни, тисячі піднімуться!

— Коли хочеш зрушити маси, то піднімай на німця!—сказав Гайдук.

— Добре!..

Повагом повзуть ешелони, німці на батьківщину зібралися. Сплять у вагонах салдати і сняться їм сні хороші, і бачуть вони рідних своїх.

Ніч. Темрява. Тільки смуги світла від лихтарів паротягів лягають. Та он якісь постаті рядами лежать, в ту темряву вдивляються.

Раптом з усіх боків зашипи кулемети:—та-та-та!.. та-та-та!..

Темрява ожила. Ешелони стали. Звідти почали вискакувати сонні люди і розсипались в лави. Вогниками узялось все поле. Темряву прорізав свист куль. Падали люди.

Але в німців не було колишньої завзятости. Вони тулились до вагонів, ховались по ровах. А звідти, із поля, наседали.

Над землею піднявся сірий ранок. І тоді Панас побачив на передньому ешелоні білий прапор.

— Товариші, перемога!—закричав, і той крик чувся по всьому полю.

Стрілянина вщухла. Від ешелонів відійшли три постаті і пішли в поле. Панас з Квашею і Скоробрехою вийшли назустріч.

Німецький офіцер зажадав, щоб їх негайно пропустили далі.

— Згода!—сказав Панас товмачеві.— Тільки без зброї, зброя нам!

Німці повернулись назад. Панас бачив у бінокль, що там була якась метушня, крики.

— Йй-бо, німці мітингують!—казав він своїм.— Дивись, дивись, он знову йдуть на переговори!..

На цей раз було чотири чоловіка і товмач. Панас заявив, що вони мусять лишити зброю і пішки йти до Очеретної, там можуть собі витребувати нові вагони і їхати далі.

Німцям не лишилось нічого робити, як або згодитись на ці умови, або битись. Але битись їм не хотілось. Вони б охоче віддали всю зброю, але ж офіцери...

— А ви їх по нашому!—і Панас показав, як це треба робити.

Ті похитали головами,— не можна.

— Так передайте, що командувач червоними партизанськими загонами Негода вимагає здачі через двадцять хвилин. Коли за цей час не буде відповіді, я починаю наступ!..

Через двадцять хвилин була відповідь—згодні. І от німці стали вишиковуватись по чотири в ряд з ранцями за плечима і рушали. І скільки вони не йшли, усюди бачили людей, що лежали з рушцями. Але жодного пострілу не почулось. Вороги провозжали ворогів мовчки. Та чи ж були вони вороги? Бо німецькі салдати, проходячи мимо партизанів, казали:

— Гут, гут, камрад! Гох більшовик! Гох!..

41.

Микола, як тільки до нього дійшла чутка про повстання, не міг більше всидіти на місці. Він вирішив їхати до Очеретної. В потягах і на

станціях люди весь час мітингували. На цей час сперечалися, за ким іти—за Петлюрою, чи за більшовиками.

Йому особливо врізався в пам'ять один селянин у подертій шапці й кожусі, що з нього повилазила через дірки вовна.

— Ні, вже вибачте,—казав він інтелігентові, що завзято доводив, яка вигода буде від Петлюри і яка невигода від більшовиків,—і ми хочемо трошки при владі побути. А то ви та й ви. А коли ж ми?

В місті Микола хотів пробратися до т. Северина, що з ним він був заприятелював у тюрмі. Але прямо на вокзалі попав до рук Посвяченого.

— Ну, як товариш, Ярош, вірите ви тепер у національну революцію?

Микола став йому розповідати про свої спостереження в дорозі.

Посвячений сказав:

— Ми робимо дурниці, що дозволяємо одверто критикувати українську владу. Як на мене, то я кожного більшовицького агітатора стріляв би на місці, а кожному, хто його слухає, всипав би по десять гарячих!..

— Ого! Так ви далеко не поїдете!—відповів Микола.

Балачка стала набирати неприємного відтінку. В цей момент до них підійшов другий високий чоловік з довгим русявим волоссям.

— А, товаришу Ярош! Здрастуйте!—протяг він Миколі руку.—Живі? Що поробляєте?

— Та от думав пробиратися в свої краї.

— Пізно. Там орудує Негода. Проголосив, розумієте, радянську владу і суне на повітове місто. А там, каже, піду на губерню. А потім, друзі, скажу я вам, що я із певних джерел дізнався,

що Антанта нас визнала і або сьогодні вночі, або завтра ми оголошуємо війну Москві!..

Микола незабаром розпрощався з ними. За якусь годину він опинився на околиці міста перед невеличкою хатиною.

Северина не було вдома. Миколу зустріла його мати.

— Ви посидьте,—сказала вона,—він скоро повернеться.

Справді, Северин скоро прийшов.

— А, друг, приятель! За чим прийшли?—привітався він.

— Та за новинами.

— Діла хороші! Коли хочете, підемо на засідання ради?

Засідання ради відбувалось в заводському клубі. Присутніх було біля трьохсот чоловік з усіх фабрик і заводів. Северин покинув Миколу в залі, бо він після засідання мав затриматись на якийсь час.

Засідання розпочалось. Високий робітник доповідав про роботу ради за час підпілля за німецької влади. Він говорив, що робітництво не тільки не занепало духом, а навпаки, ще більше організувалось. Єдиним гаслом у нього є—вся влада радам. Перейшовши далі до оцінки політичного становища, оратор сказав, що повстання переростатимуть у скромні рямці, що їх Директорія йому поставила. Нова влада не тільки не задовольнить робітників, але вона не задовольнить і селянства, що стихійно рветься до землі і починає, як і торік, захоплювати поміщицькі економії. Тому черговою задачею є створення рад і боротьба за радянську владу.

Такий був короткий зміст промови доповідача. Після цього почали говорити й інші, не обійшлося і без застережень з боку декого з присутніх, що говорили про обачність та поміркованість.

Микола уважно прислухався до дискусій. Раптом на вулиці почулись кроки. Двері відчинились і до залі увійшов петлюрівський хорунжий з кількома салдатами.

— Що за збори?—спитав він твердо, підходячи до президії.—У вас є дозвіл?

— Ми не потрибуємо ніякого дозволу!—відповів голова.

— Я засідання закриваю! Прошу негайно залишити залю!—кричав хорунжий.

— Прошу вас не кричати!—в свою чергу сказав голова.—Тут засідає рада робітничих депутатів, і я вимагаю, щоб ви негайно залишили залю!

— А, більшовицьке зборище! Тоді я вас всіх заарештовую! Гей, хлопці!

До залі увірвалось біля сотні салдат.

— Це більшовики. В той час, як ми б'ємося на фронті, вони підготовляють зраду!—кричав хорунжий.—А ну, покажіть їм!..

На естраді підвівся Северин.

— Товариші!—кричав він до салдатів.—Хіба робітники вам вороги? Ми ж за одно з вами!

— Не слухай!.. Бери!.. Бий!..—гукав хорунжий.

В залі сталося щось жахливе. Ламали стілі, присутніх били рушницями. Натопи кинувся до дверей, де людей салдати збивали з ніг і викидали на вулицю. Миколі пощастило втекти.

А на ранок у місті стало відомо, що петлюрівці розстріляли президію ради, всіх дванадцять чоловіка. Серед них був і „комісар“ Северин.

Смерть Северина обірвала останні нитки, що в'язали Миколу з усім попереднім. Він остаточно перейшов до більшовиків. Скоро мав призначення

від комітету працювати серед петлюрівського війська. З цією метою вписався в один з полків. Полк мали відправляти на фронт, але куди — невідомо.

Тут він став ближче придивлятися до того, хто і як керує. На чолі стояли бувші царські і гетьманські офіцери, що нашвидку перефарбовувались в українців лише з ненависти до більшовиків. Вони одверто глузували з України, з Петлюри, з усього українського і чекали допомоги союзників, кажучи, що французи повісять і Петлюру і Винниченка разом з Леніним і Троцьким.

Недавні капітани, скороспілі полковники і різні отамани, ставши тепер главковерхами, їздили в чудових вагонах разом з повіями і весь час грали в карти та піячили.

По містах і містечках не припинялись погроми. Робітників, запідозрених у більшовизмі, розстрілювали. Селян п'яна отаманщина била по обличчю і шомполувала за співчуття до більшовиків.

У Миколи ґрунт для роботи був добрий.

Петлюрівців, що одходили, села часто провожали пострілами. Тоді над ними творили суворий суд і розправу, якій позавидували б і гетьманці.

Військо тануло. Не встигали мобілізувати, як все розсипалось знову. Не встигав хтось сказати, що близько більшовики, як усе кидалось врозтіч.

Ніхто не хотів воювати. Старшина берегла свою шкуру. А козаки казали:

— Та чого ж ми воюватимемо, коли більшовики то ж наші! Бо ми й сами більшовики!

А другого дня старшина не долічувалась половини людей. Другі казали:

— Пішли!.. Ну, нам тільки добратися до свого повіту, а там драла до дому. Хай дурні воюють. Німця вигнали, гетьманців вигнали, чого нам ще треба? Нам Петлюра, що Троцький, всьодно!..

За таких настроїв з козаками було дуже легко говорити.

У Миколи був план: вибрати момент, коли червоні будуть недалеко, заарештувати старшину і викинути червоний прапор. Агітація йшла успішно і в кожній сотні у нього були свої люди. Отже лишалося тільки вичікувати слушного часу.

Але тут трапилась зрада.

Полк стояв на одній станції,—до цього часу його ганяли більше в запіллі. Старшина і козаки сміялися з цього, кажучи, що пан-полковник такий боягуз, що боїться фронту, як чорт ладану. Тепер же вперто стали говорити, що полк пошлють на позиції і що не сьогодні-завтра прийдеться битись з червоними.

Лежала вже глибока зима. Десь попереду важко гупали гармати. Гуркіт чувся цілий день і цілу ніч; а на ранок стали проходити ешелони,—петлюрівці відступали, це було ясно.

Опівдні на станцію прибув потяг з двох пульманівських вагонів, штаб кошового отамана.

Микола вирішив, що час для виступу настав і він призначив на ніч засідання представників сотень. Тепер же, стоячи на пероні, прислухався до того, що говорили штабні. Тут до нього підійшов його сотенний і сказав:

— Ярош, вас кличе до себе полковник!..

Микола, нічого не підозріваючи, пішов. Полковник, як тільки він переступив поріг, заверещав:

— Сволота!.. Більшовик!.. Зрадник!! Розстріляти мало!..

Микола твердо подивився увічі полковникові:

— Не розумію, пане полковнику, на що ви натякаєте?

Полковник, невисокий, круглий чоловік схопився з місця.

— Бачите, панове, бачите? Він не розуміє? Він не розуміє-е-є!..—протяг він.—Я вас віддаю військово-польовому суду! Ви заарештовані! Хорунжий Середа, покладаю на вас відповідальність за арештованого!

Миколу вивели і посадили в комору. Він обмацав стіни, підлогу, стелю, всі кутки. Найменшої надії на визволення і втечу!

— От і кінець!—подумав він.

І вирішивши так, став спокійно чекати дальших подій.

Він не пам'ятав, скільки просидів. Була вже, певно, ніч, коли почув, що ніби хтось шарудить за дверима.

Приклав вухо до дверей.

— Товариш Ярош! Товариш Ярош!—чувся придушений голось.—Це свої. Сидіть тихо. Зараз вас визволимо.

Двері підважили, щось тріснуло і вони відчинились.

— Скоріше виходьте. Там сани!..

На станції і на селі все спало. Микола й двоє вийшли на двір, пройшли кілька кроків, де стояли сани. За ними йшов і вартовий з своїх.

— Ми їдемо на застави,—сказав козак у чорній папасі.—Вас мали сьогодні розстріляти. Ну, ми вирішили врятувати вас. Старшина спить п'яна. Пароль знаємо... Можна ризикнути!..

Через дві години в'їхали в друге село.

— Стій! Хто такі?

— Свої... Свої... Втекли від Петлюри!..

Сани оточив гурт червоноармійців.

— Добре!—сказав один із них.—Гайда до штабу, там розберуть.

Підійшли до штабу. Миколу і його товаришів лишили в передпокою, черговий пішов сказати. Микола почув:

— Товариш командир! Петлюрівців-перебіжчиків привели!..

— Введіть!..

Микола ступив до кімнати. З-за столу, на якому була розіслана мапа, підвелась постать. У Миколи широко розкрились очі: перед ним стояв, посміхаючись, Тарас Кармазин.

— Ви, Тарасе, тут?—скрикнув Микола.

Тарас протер очі і не менш здивованим голосом сказав:

— Кого я бачу? Ну, здрастуйте! Чи добрим, чи лихим вас вітром занесло до нас?

— Я думаю, що добрим!—відповів Микола.

43.

Звенигород, розкиданий на невисоких узгір'ях, на весні весь тоне у вишневих садах. Ранок. На вулицях тихо, мешканці ще міцно сплять за міцними віконницями.

Але ось на Міщанці, в будиночкові, що ховається в садку, розкриваються двері і на ганок виходить молода струнка жінка. В руках рідікульчик, на ногах жовті, тонкої шкіри черевички. Вона в короткій спідничині, чорне волосся стрижене.

Вона минула вулицю Стару, перейшла так званий „Точок“ і вийшла на широку вулицю, що мала тепер назву „Пролетарської“, а до недавня була просто Київською.

Вона порівнялася з будинком, що на ньому висіла ще свіжа вивіска: „Звенигородський Повітовий Виконавчий Комітет“—і шмигнула в двері.

Поминувши передпокій з люстрою на всю стіну і з скаліченою каналією, на якій мирно спочивав сторож, вона розписалася в явочному листку. Завканц при цьому сказав:

— А ви, товаришко Самборська, сьогодні зовсім рано.

— О, я завжди приходжу вчасно!—і побігла на своє місце, де стояв новенький „ундервуд“.

— Товариш Голубенко, давайте роботу!..

— Бсть!.. Ось, будь ласка, перепишіть оцю докладну записку в двох примірниках. До приходу голови мусить бути готова!..

Вона взяла тонкими пальчиками кілька дрібно списаних аркушків паперу і стала читати. Переглянувши перших два, швидко заклала папір в машинку, але не одну, а дві копії і весело застуєотіла. Як би хто сторонній за нею уважно стежив, то побачив би, що третій примірник вона спритно сунула в шухляду, а два однесла секретареві. Так вона працювала до двох годин. В дві роботи в установі закінчилася. І от вона знову швидко біжить назад на Міщанку в тихий будинок.

Там її зустрічає чоловік. Не дивлячись на бороду, якби тут був Кваша Сидір, то він би одразу впізнав в ньому Левченка, а сама „товаришка“ Самборська щось дуже скидалася на Ніну.

Справді це були вони. Червоні так швидко наступали, що генерал з дочкою і Левченком ледве втекли. На дорозі їх зустрів Некрашевич і влаштував у Звенигороді, а самого генерала одвіз до Одеси.

— Ну, щось є нового?—спитав Левченко.

— Еге ж, я дістала копію записки, писаної рукою самого голови виконкому. Видно, щось важливе.

— Давай!

Скінчивши читати, Левченко сказав:

— Маю відомості, що Некрашевич буде за кілька день тут. Привезе документи і гроші для роботи.

Ніна скривила губи.

— Тобі, здається, ця звістка не до вподоби?

— Надокучили ви мені обоє, і ти і Некрашевич і... все це. Хоч би скоріше до батька. Ти знаєш,—казала вона тихше,—сьогодні знову трьох розстріляли. Кажуть за шпигунство!

Левченко нервово повів плечем.

— І чи не краще нам припинити це? А то от сидиш, а по спині мороз, здається, всі на тебе дивляться.

— Зажди,—казав Левченко,—у мене є для тебе друга новина. Я бачив Яроша!..

Ніна швидко повернулася на нього.

— Ти бачив Яроша? Тут? Сьогодні?..

— Атож. Я йшов по Київській, а він мені назустріч. Тут я повернувся до вітрини й удав, що пильно її розглядаю. Коли він порівнявся зо мною, то я раптом повернувся. Це був, немає ніякого сумніву, він!

— І ти не боявся?

— А чого ж би я боявся, бо він мене зроду і ввічі не бачив і через те і пізнати не міг.

— Ярош тут!..—казала з протягом Ніна. — А знаєш, це для нас страшна небезпека. Ну що, як він зустріне мене на вулиці і впізнає? Що тоді?..

— Навпаки, — розсміявся Левченко, — я якраз гадаю використати цю нагоду!

— В який спосіб?

— В той спосіб, що ти підеш до нього і скажеш, що ти тут, що ти сама і так далі і так далі. Коли він раз урятував тебе, то не ризикне і вдруге губити. Про мене, звичайно, ні слова!

— Цього не буде!—скрикнула Ніна.

— Покинь із себе корчити невинну дівчинку. Адже ти, коли була з ним, то, мабуть, зовсім не була до нього байдужою!..

— Ви мерзотник!—спалахнула Ніна.
Левченко широко розставив ноги і розреготався на це:

— Подумаєш, яка шляхетність!

Він підступив до неї й ухопив за руку.

— Ой, пустіть, боляче!—скрикнула вона.

— Ви, пані, перестаньте брикатись!—сказав з притиском Левченко.—Ви тут не в себе в Глибокій, а в моїй власті і будете робити те, що я хочу. От що! Завтра ж я дізнаюсь, де живе Ярош і влаштую побачення щасливих коханців.

З цими словами він грюкнув дверима і вийшов з кімнати.

44.

Левченкові не вдалось здійснити своєї погрози. Він, справді, бачив Миколу, але другого ж дня Тарас Кармазин викликав його до губернського міста, і Микола, не гаючи, виїхав.

Місто жило гарячково. В партійних комітетах кипіла робота. Не проходило й дня, щоб по театрах та заводах не влаштовувались величезні мітинги, де змучені надлюдською працею люди говорили захриплими голосами.

З півдня йшла страшна небезпека, ім'я Деникіна було у всіх на устах.

Оратори кликали до боротьби, до опіру. Їх вітали, громовими оплесками.

На селах, то там, то тут спалахували глитайські повстання. Ті, що з великими труднощами пробиралися звідти, розповідали про жахливі погроми, знущання над комуністами та червоноармійцями, про сліпу ненависть куркульні до „комуні“.

Місто чим далі більше хвилювалось. На вулицях тільки й було чути:

— Деникін, Петлюра, Шкуро, більшовики, Зелений, Махно, повстанці!..

Микола був у розпорядженні партійного комітету. Але поки що ніякої певної роботи не робив. Маючи багато вільного часу, він бродив по місту, був на мітингах, прислухавсь до розмов, придивлявся до міської юрби.

Опівночі місто засинало тривожним сном. Весь час чулись одинокі постріли. Маячили на рогах вулиць вартові. Тихими вулицями пролітав автомобіль і безперервно гула сирена. Розбиваючи важким кроком брук, йшли червоноармійці. На других і третіх поверхах можна було помітити, як багато очей вдивлялось в темряву вулиці і шепталось:

— Може кінець? Може лишають місто і завтра будуть наші!..

А потім знову наступала тиша, якої навіть не порушували постріли, а ще більше її поглиблювали. Та зрідка білими руками-проміннями чогось шукав на небі й на землі прожектор.

На десятий день Миколу покликали до губкома. Секретар з червоними від безсонних ночей очима, з виразом на обличчі смертельної втоми, сказав:

— Ви призначені членом підпільної трійки в Звенигород. Виїжджайте сьогодні. Гроші, документи, мандат одержите зараз. Повітовий комітет дасть вам ще двох членів. Там же одержите й остаточні інструкції.

— Все? — спитав Микола.

— Все! — і секретар міцно стиснув йому руку. — Бажаю удачі! — кинув навздогін, коли Микола вже зачиняв двері.

Микола їхав ешелоном, що відправлявся на фронт. На одному із перегонів на них напали бандити. Довелось серед поля зупиняти потяг, роз-

сипатись у лави і одбиватись. Потяг рушив назад, під пішою охороною й обстрілом бандитів.

На ближчій станції перебули тривожну ніч. Командир червоного загону казав Миколі, що, мабуть, йому доведеться пробиратися селами до Звенигорода.

— Боюсь, — казав він, — що залізничний шлях перерізано.

До ранку з попередньою станцією був зв'язок, ранком він перервався. Тоді командир з кількома червоноармійцями вирішили виїхати на розвідку паротягом. Микола й собі попросився. Не встигли од'їхати і десяти верстов, як побачили в полі дві постаті, що бігли їм назустріч. Червоноармійці були з продовольчого загону, що стояв на сусідній станції. Вони розповіли, що напередодні не спали цілу ніч, чекаючи нападу. Ранком, коли вже стало розвиднятись і коли, здавалося, небезпека минула, раптом на станцію наскочила кінна банда. Більшість червоноармійців та командирів порубали на шматки, залізниця розібрана більше як на верстуву і далі їхати не можна.

Нічого не лишалося, як повернути назад. Командир радив Миколі побути ще день, оскільки невідомо ще, чи зайнятий Звенигород чи ні? За день за два полагождать залізницю і тоді він може з меншим ризиком їхати. Але для Миколи була дорога кожна година і тому він вирішив рушити пішки.

Відповідно одягшись, він рушив уночі в дорогу. Командир, прощаючись, сказав:

— На випадок чого, вертайте назад!

— Добре! Гадаю, що вертатись не доведеться!

Опівдні минув село, надвечір прийшов до другого. Став розпитувати де школа, бо думав зайти до вчителя і, як колега, переночувати в нього, тим більше, що й документи у нього були на ім'я

вчителя Семена Івановича Лебеда, що повертається до м. Звенигорода. А щоб не потрапити до червоних, він от пробирається додому селами.

Учитель був вдома, але зустрів Миколу зовсім непривітно. Проте, коли Микола став розповідати про паніку серед червоних, що в них, мовляв, повний розклад, що все тікає, куди очі дивляться, що населення жде й не діждеться нової влади, — той трохи пом'якшав.

— Так, — протяг він. — Ну, а в нас, то вже з ними покінчено!..

Не встиг він цього сказати, як до школи прийшли двоє, один високий русявий з дорогою шаблею при боці, а другий нижчий з виправкою старого офіцера.

Учитель шепнув на вухо Миколі:

— Отаман Хмара!..

Микола зиркнув на високого і удав з себе бай-дужого. Отаман, очевидячки, не чекав, що застане чужого чоловіка в учителя, теж кинув на Миколу недовірливі погляди.

— Що за чоловік?—спитав він кінець-кінцем.

— Так от втік од більшовиків!—сказав Микола і став розповідати якусь вигадану історію.

— А документи є?—перервав він Миколу грубо.

— Прошу, подивіться!—і протяг йому паспорта. Той подивився й повернув.

— Так ви українець?—спитав отаман.

— З роду віку!

— І стоїте за Україну?

— Що це за питання!

— Гаразд! Так от вам є нагода послужити Україні. Я вас беру до себе, бо грамотні й політично розвинені люди нам потрібні. Залічить його до першої сотні!—обернувся він до нижчого.—А тепер шагом марш на село!—і всі троє вийшли з школи.

Микола зрозумів, що сперечатися не можна, і мовчки пішов за ними, а сам думав, що найде якийсь спосіб викрутитись із цього прикрого становища.

Кільки день Микола вів кочове життя з бандою. Вона то наближалась до залізниці, то розсипалась окремими загонами по околицях, то збиралась до купи. Стан Миколи був надто скрутний, і йому треба було надто добре удавати з себе петлю-рівця, щоб відвести від себе підозріння, тим більше, що він помічав, що отаман непомітно завжди стежить за ним. Один рух, одно слово могли видати Миколу і тоді його чекає смерть.

Раптом Хмара об'явив, що вони рушають на Звенигород. В банді піднялась метушня. Звістку про поход зустріли радісно. Де-які прямо казали:

— От де, хлопці, поживимось, так-так! Адже там жидів, жидів!..

Це було зовсім не на руку Миколі і він вирішив при першій нагоді тікати. Два дні їхали спокійно, а на третій селяни сказали, що ранком чули гарматні постріли і що недалеко червоні. Хмара дав розпорядження пустити розвідку вперед, і рушили далі.

Години через дві попереду почулись постріли. Потім з'явився на шляху стовп пилу і до Хмари з переляканим обличчям підбіг кіннотчик.

— Червона кіннота!.. Видимо-невидимо!..

— В лаву! — загукав Хмара і всі кинулись у поле, вози повернули назад.

Микола лежав над невеликим яром, на дні якого ріс густий чагарник. Він бачив, як на обрії встала страшна хмара пилу, в ній блискавкою мигтіли шаблі, потім почувся важкий тупіт коней, від якого стугоніла земля. З боку бандитів почулось кілька пострілів і кінна маса, як ураган, упала на них.

Микола слизнув вниз і заліз у чагарник. До нього доносились постріли, крики, войки. Тупіт пішов далі, потім вернувся. Микола прикипів до землі.

Так Микола пролежав до самої ночі, боячись ворухнутись. Коли вже добре стемніло, він вирішив вилізти і подивитись, що є навколо. Але ось близько щось зашелестіло в кущах. Миколу мимоволі охопив жах. Він затих і став прислухатись, — нікого й нічого. Але як тільки він зробив кілька рухів, десь зовсім близько теж заворушилось в кущах. Тоді він став прислухатись. В його бік щось повзло. Микола підпустив зовсім близько, раптом звівся ва ноги і упав на чоловіка. Він схопив його за горло і став душити. Той прохрипів:

— Лебедь, це ж свої!..

Микола пізнав, що то був один із хлопців банди і пустив, хоча у нього було велике бажання його придушити. Той сплюнув і спитав:

— Що ж будемо робити тепер?

Микола швидко зміркував, що він цього хлопця може використати і відповів:

— Мабуть, будемо додому пробиратися. Ти звідки?

— З Дубової.

— О, так це за сорок верстов від Звенигорода і нам з тобою по дорозі!

Вони обережно вилзли з яру і межами стали обходити недавнє місце бою. Очевидно, червоні поспішали, бо на полі було тихо і не видно було ніякої ознаки їх. За верству від того місця, де лежав Микола, вони наткнулись на розбиту тачанку. Навколо неї було розкидано кілька трупів, між якими Микола впізнав і отамана Хмару. Голова йому була розсічена, і мозок, як холодець, випав на стерню.

Не оглядаючись більше, Микола з своїм новим товаришем попростували прямо полем на Дубову.

45.

Тим часом Очеретна жила своїм бурхливим життям. Негода не тільки вигнав німців, але він переловив майже всіх гетьманців, втікли лише головні,—як от Сила Калістратович Маслій, що при перших же ознаках повстання поспішили виїхати до міста і зникли невідомо де. Панас з цього приводу не мало лаявся, але нічого не міг зробити.

Хрущ став членом повітового виконкому і видав земельними справами. Сидір Кваша повернувся до Жабокрюківки і в маєтку Гарячова організував комуну. Негода став головою волосного комітету. Не було тільки діда Баранця, — очевидно старий помер десь у концентраційному таборі.

Організувався комбід. В будинку Маслія відкрили клуб. Попа Івана вигнали з садиби й організували там будинок для вдов і сиріт. Почали розкуркулювати глитайню, переводили розверстку. Члени комбиду ходили по дворах і шукали захованого зерна.

Населення придивлялось до нової влади. І коли біднота активно працювала, то глитаї сичали і розпускали різні брехні.

— Чули?

— Що?

— Панас Негода вирішив церкву замкнути. Вчора на зібранні казав: ми цей опіум знищимо, а церкви на театри повернемо...

— А в Києві, кажуть, коли більшовики пішли до лаври, то всі угодники повставали й зникли. При чому чулись голоси: — Тоді повернемося, як комунію винищите!

По селах ходили найчудніші чутки. То розповідали про чуда різні, то казали, як один комуніст вистрелив у хреста в полі, а з нього кров побігла. А другі казали, що діло було не так, що насправді куля відскочила і вбила того комуніста. Треті розповідали, як на великдень жінка одного комуніста стала прати і от пере й досі. Тепер багато людей ходить на неї дивитись, а вона ніби каже:

— Бачите, що зо мною бог зробив! Не йдіть до антихриста, бо комуністи то є люди з антихрисловою печаткою!..

Багато говорилося всього. Говорив і Панас. Виступаючи на сходах селянських, на зібраннях і засіданнях, він усе роз'яснював, чого хоче радянська влада.

— Ми, посамперед, товариші, об'єднаємо вас у комуні, дамо машини і будуть у нас тоді вроді якби хлібні фабрики. Тоді вже ви не будете робити так, як зараз. Робочий день буде вісім годин, все робитиме машина, жінки звільняються від тяжкої роботи, діти виховуватимуться на державні кошти. Одно слово, буде комуна!

Тоді то глитаї і склали своє прислів'я:

— Кому—на, кому—ні, кому—дуля, кому—дві!..

А як ішла жорстока боротьба на фронтах, коли доводилось усі сили і засоби кидати туди, то різниця між словами Негоди і дійсністю була дуже велика. Не було гасу, цукру, борошна, олії, краму, соли. Розвелась сила мішечників, слобода вся обернулася на дрібних спекулянтів. Все це сичало на нову владу, а глитаї підтримували:

— Бачите, що робиться?.. Тепер тільки комуністам добре живеться. Он у Панаса хромові чоботи, а в нас і поганих цукуратків немає!...

За таких настроїв докотилася до Очеретної чутка про Деникіна. Зараз же пішло по хатах:

— Генерал Деникін іде! Кажуть, що буде вільна торгівля, везе він багато краму, соли хоч залийся. Слава тобі господи, скоро кінець комунії буде!..

Панас казав селянам:

— Слухаєте куркулів! Слухайте! Слухайте! Деникін вам привезе такого краму і такої соли, що пам'ятатимете до нових віників!—і він пояснював чому нема соли, нема краму, чому немає вільної торгівлі.

— Знову хочете, щоб Сила Калістратович повернувся? Щоб Засульські й Голіцини землю у вас підібрали? А вас самих шомполували? Цього хочете?

Біднота озброювалась. Але озброювалась і глитаїня. В околицях з'явилися бандити, гаслом у них було:—Бий комуну! Кількох робітників забили. Особливо жорстоко розправлялися з червоноармійцями продовольчих загонів: їм виколювали очі, вирізували на грудях радянську вірку, розрізали животи і напихали туди полови.

Негода розумів, що допомоги чекати нізвідкіля, а треба самим боротись. Він організував свій загін і вів боротьбу з бандитами. Вони затихали на кілька день, щоб потім з'явитися десь у другому місці.

Не знав Панас і того, що Сила Калістратович давно вже повернувся і сидів на одному з хуторів у своїх приятелів і керував бандитською зграєю. А скоро він вирядив одного гонця до добровольців і наказав йому звязатись з ними і привезти всі відомості про них.

Боротьба йшла. Знеможене, роздягнуте, часто без зброї, червоне військо відступало перед дужчим ворогом, перед добре озброєними офіцерськими полками. Відгомін цієї боротьби тільки глухо до-

ходив до Очеретної. Але тут був свій фронт. Загін Негоди не спав ночами, чекаючи несподіваного нападу. Панас помалу готувався до відходу, він тільки чекав наказу з центру.

46.

Удар упав одного ранку. Біла кіннота прорвала червоний фронт і розсипалася далеко в запіллі. Сила Калістратович, що був в курсі всіх подій, постарався зараз же звязатись з одним із таких загонів і наказав провести його до Очеретної.

Очеретна ще спала, коли на вулиці почулись вигуки:

— Козаки!.. козаки!..

Гайдук прибів до Панаса.

— Товаришу Негода, козаки в слободі! Уже кажуть на Морозівці!.. З лісу йдуть!..

Панас перед цим три ночі не спав, але зараз же схопився і став розпоряджатись:

— Збирай хлопців до волости!.. Будемо боронитись, як зуміємо...

Та було вже пізно. Вулицями з гиканням, зі свистом скакали на конях козаки, вимахуючи шаблями. Селяни ховалися, а глитайня з кийками та рушницями бігла козакам на допомогу. Ось вони з дикими вигуками котилися головною вулицею, на чолі чорний розхрістаний козачий осавул, прямо до волости. Звідти почулись постріли. Кілька душ упало і козаки одкотились назад.

Козаки поховалися по-за хатами і стали обстрілювати волость, де засів Негода з кількома товаришами. Другі розсипалися по слободі, виловлюючи членів комбіву. Ось натовп, душ з двадцять, при кількох козаках та офіцерові увірвався на подвір'я Ярошів.

— Де твій син? — спитав офіцер у старого Яроша.

— Не знаю. Він ще на весні торік пішов з дому.

— У більшовиках?

— Не знаю...

— Ваше благородіє! — пропхався наперед один із Воронів.— Його син у нас був самим старшим заправилою. Він, мабуть, знає, де він тепер. Кажі, де Микола?

Старий Ярош мовчав. Тоді офіцер ударив його нагайкою по голові. Щока була розсічена і кров линула на сорочку.

— Говори, де твій син?..

— Я ж сказав, що не знаю...

Офіцер оглянувся.

— Тягни до груші!—скомандував він.

Двоє козаків скочили з коней і вхопили старого Яроша за руки. Один побіг під повітку і приніс віжки.

— Повторюй за мною,—казав козачий офіцер:— Одрікаюсь і проклинаю мого сина за те, що пішов разом з більшовиками!..

Старий похитав головою.

Тоді офіцер махнув рукою. Здоровий, бородатий козак зліз на грушу і прив'язав віжки, потім зробив петлю. Хтось послужливо виніс ослона. Старого Яроша поставили на нього і накинули петлю на голову. Він тільки встиг сказати:

— За що?.. Люди добрі, за що!

Ослін вибили з під ніг і тіло закрутилось млинком. З городу вибігла стара Ярошиха. Кинулась на одного козака і вчепилась йому в ногу. Той махнув шаблею і стара упала, заюшившись кров'ю. Козаки і решта людей, не оглядаючись, побігли геть з двору.

Біля церкви відбувалась друга сцена: сюди приволокли пораненого Негоду. Його оточила ворожа юрба з рушницями, з кілками. Юрба покоштувала крові і тепер хотіла її ще більше.

— Молись!—крикнув до Панаса Товстоніг.

Негода стояв рівно, зціпивши зуби.

— Молись, так твоєю матір!—і Товстоніг ударив його кілком по плечу.

— Та ви, дядьку, нагніть його!—сказав хтось із гурту.

Товстоніг удруге вдарив Панаса і він похитнувся, але встояв на ногах.

— А ну розступись!—і до Негоди підійшов здоровенний парубок.—Ти ж чого, більшовицька твоя морда, перед святою церквою кирпу гнеш? Зараз же хрестись! Ну!..

Тоді Негода зібрав останні свої сили і плюнув парубкові прямо в лице.

— На, получай!

Парубок від несподіванки аж підскочив. Потім витерся полою, зайшов з боку, і важкий удар люфти опустився Панасові на голову. Мозок бризнув прямо на сходи церкви. На живе ще тіло з лютістю накиннулись і стали його бити, топтати. Один бігав кругом і прохав:

— Дайте, хоч раз я ударю! Дайте, хоч раз я ударю!

Коли вже тіло загубило всяку людську подобу, хтось сказав!

— Відволочи!..

Приводили інших, що ловили в полі, на городах, левадах і теж били й розстрілювали тут же перед церквою. Трьох зарубали козаки. Перед церковною огорожею лежала ціла купа людських тіл. Підходили пси і лизали кров.

А в цей момент відчинились двері церкви і звідтіля вийшов під Іван з хрестом. Всі скинули з голів шапки і почали хреститись.

— Нині одпускаєш раба твого.... — почав під свою промову. — Скінчилось нарешті царство антихристово. Вітаю вас, наші ізбавителі, від іга жи-дівського. Да возсіяє високо хрест церкви право-славної. Да подасть господь бог побіду й одоленіє вождєві славної добровольчої армії... Закликаю на вас, воїни хоробрі, благословення боже!..

Першим підійшов до хреста осавул, потім ко-заки, потім решта. Коли осавул відійшов, то один з козаків підскочив до нього і сказав:

— Пане осавуле, там комісарських жінок хлопці привели. Вони у волості. Що накажете робити?

Осавул поскакав туди. Увійшов у двір і поба-чив блідих, переляканих у сльозах кілька десят-ків жінок і дівчат.

— А, комісарські жінки! Більшовички! Добре! Хлопці! — звернувся він до козаків. — Дарую їх вам. Робіть з ними, що знаєте. А мені он оту черно-брову приведіть! — і він показав на Оксану.

47.

До самого вечора йшло полювання на людей. А вечером у попа була багата гостина. Вся сло-бідська глитайня зібралась на чолі з попом і з Маслієм, що приїхав з хутора. Невлад співали „спаси, господи, люди твоя“, „боже царя храни“ і по п'яному кричали „ура“, диякон басом прого-лошував многі літа Деникінові, Маслієві, по черзі, офіцерам і всій добровольчій армії.

Це був банкет на крові, бо в кількох кроках лежали скорчені і закандзюблі трупи і мертвими очима дивились у небо, а коло них тічкою гар-чали собаки. Перелякане населення поховалось.

Осавул був дуже п'яний. Він вже нічого не пам'ятав, крім великих зляканих чорних жіночих

очей. На його обличчі з'явилась масна посмішка і він важко підвівся з-за столу.

— Василь!—гукнув.

— Я тут!—відгукнувся весь у ластовинню козак з великим рудим чубом.

— На квартиру!—і він п'яною ходою вийшов з попового будинку.

У відведеній квартирі повалився на ліжку і знову покликав!

— Василю!

— Я тут!

— Давай сюди ту комісаршу!

— Цю ж хвилину!—і він побіг до волости.

Жінки сиділи збиті в купу, як отара овець.

Приходили козаки, дивились п'яними очима, потім хватили якусь і тягли. Вони просились, плакали, кричали, борюкались, кусались.

— Іди, курва!—бив таку козак.—Дивись, яка цяця!..

Оксана сиділа в самому кутку і очі її світилися в темряві.

— Ну, краля, — сказав Василь, — виходь, пан осавул потребує!—і його рот розідрався до самих вух від поганої посмішки.

Оксана не рухалась.

— Ну, чого ж сидиш? Тебе ласкою просять, а ти не хочеш. Так я примушу тебе нагаєм!—і він ступив до неї.

Вона вдарила його в груди, що він поточився.

— Здорова! А ну, хлопці, допоможіть!

Двоє ухопило Оксану за руки і поволокли. Вона стала кричати. Тоді вони заткнули їй рота і звязали руки. Так, звязану і вштовхнули до кімнати осавула.

— Пустіть мене,—сказала Оксана.

— Ну, на щоб же я тебе пускав! От полюби мене, тоді й пустю. Василь, розв'яжи руки!

Василь розв'язав.

— Можеш іти.

— А може допомогти?—зареготав Василь і ви-йшов.

— Ну так як же, по волі хочеш, чи прий-деться силою брати?—спитав осавул і загородив двері.

Оксана обперлась об стіл.

— Не підходьте,—сказала гостро.

Осавул скинув шаблю і став до неї наближа-тись. Коли він хотів її ухопити, вона вдарила його прямо по обличчю.

— А, ти он як! Добре!

І він ухопив нагай.

— Виходь зараз!..

Тоді Оксана ступила до нього і крикнула:

— Ну, бий! Катуй! Катуй! Ти, гаде проклятий!..

Нагай опустився раз, другий, третій. Від кож-ного удару рвалась сорочка і на тілі лишалась чорна кров'яна смуга. А коли вже Оксана була зовсім без пам'яті, він кинув далеко в бік нагай, ухопив її поперек і поніс до ліжка.

Очуняла Оксана від тупої болі в усьому тілі. Поруч на збитих подушках спав п'яним сном оса-вул. Вона кинула на нього байдужий погляд. По-тім, ніби щось пригадуючи, стала пильно на нього дивитись. Він був великий, русяве волосся розки-далось по подушці. Рот здавався чорною діркою, відкіля разом з диханням виривався огидний запах перегорілої горілки.

Оксана здригнулась, ніби хтось її знову ударив і стала потихеньку сповзати з ліжка. Ступила бо-сою ногою на підлогу і пішла до дверей.

— Тікати!—промайнуло у неї в голові.

Вона тихо торкнула клямку, двері відчинилися. На дворі було тихо, все спало.

Вона оглянулась назад. На подушці темною плямою вимальовувалось обличчя осавула. Тоді вона підійшла ближче і з хвилину дивилась на нього. Далі її рука простяглась до стола, де лежав кінжал. Поволі витягла його із піхви і знову нагнулась над осавулом. Рука піднімалась все вище і вище і потім кінжал блискавкою опустився йому на груди. Осавул глибоко відхнув і, не ворухнувшись, лишився так само лежати, як і раніше.

Оксана на вшпиньках вийшла до сіней і причинила двері. Потім по під стіною прокралась на город, і там, не оглядаючись, побігла до річки. Понад річку левадами вибралась в поле і побігла дорогою прямо на північ, де, на її думку, могли бути червоні.

Ранком осавул довго не вставав.

— Нічого,—шуткували козаки,—хай виспитьсь!

Сонце вже піднялось ген-ген, а осавул все ще спав. Це стало непокоїти Василя. Він тихо увійшов до кімнати, але зараз же вискочив з криком:

— Убили!.. Убили!..

Збіглися люди. Коли вони зайшли до хати, то побачили осавула на ліжку з широко розкинутими руками. Голова була закинута назад, а в грудях стирчав кінжал. З-під нього тік невеликий струмінь крові.

48.

Два тижні Микола сидів у Дубовій. Піп, вчителі, місцеві куркулі поставились до нього як до свого.

Він рвався до Звенигорода, а втім приходилось сидіти на селі.

В Звенигороді та його околицях весь час точилися завзяті бої. Спершу там билися петлюрівці з червоними, потім червоні з махнівцями, далі

петлюрівці з махнівцями, згодом махнівці і петлюрівці з деникінцями. Йти в таку завірюху до міста — значить було йти на вірну смерть.

На третій тиждень від селян дізналися, що в Звенигороді деникінці.

— Ну, як вони? — жадібно питали їх.

— Один чорт! — казали дядьки. — Порядку ніякого. Грабують, деруть, п'янствують, стріляють кого попало!.. Мабуть таке, що прийдеться цих гостей скоро випроважати!..

— А земля? Що вони нащот землі говорять?..

— Нічого не говорять! — сердито сказав один. — Та от як прийдуть козаки, то вони вам і розкажуть про землю. Де вже там земля, коли тебе за одно слово тут же на місці стріляють!..

Микола аж потирав руки, слухаючи це, бо білі не встигли прийти, а вже мужик настроєний проти них. А що буде через місяць-два?

Все таки Микола зібрався до міста. Казав:

— Не знаю, як воно там буде. Скорше всього, мабуть, доведеться до вас вертати!

— Милости просимо! Милости просимо! Ми тут вас улаштуємо де небудь!..

Микола поїхав. Лишив дядька хурщика на базарі, наказавши його зачекати, а сам пішов до міста. Воно було повне руїни. Будинки були розбиті, населення перелякане й тероризоване. З уривчастих розмов, що він їх підслухав на вулиці, на базарі, в кав'ярні, куди заскочив на хвилинку, він дізнався, що білі розстрілюють десятками людей, навіть ні в чому неповинних. Було досить, коли хто служив у червоних, щоб його розстріляли. Трупів не хоронили і собаки розтягали їх по всьому місту.

Микола міркував сам з собою, чи лишила щось тут партійна організація, а коли лишила, то як

про це дізнатися. Лишитись у місті? Але, не маючи ні звязків, ні знайомих, це було ризиковано. І він повернувся до хурщика.

— Розумієте, — сказав йому, — мій брат, казав, виїхав. Нічого не поробиш, вертаємо назад!..

В Дубовій звістці про брата повірили. Щоб дати Миколі сяку-таку роботу, його влаштували рахівником до кооперативу. Доводилось знову чекати.

У нього був умовний лист, що ним би він міг повідомити про стан річей. Микола написав листа і став чекати okazji, щоб його передати до губернського ревкому. Okazія скоро трапилась, до губернії їхав ніхто інший, як сам піп.

— Кращої конспірації не треба! — подумав Микола, — коли прохав передати цього листа його знайомій, яка, так він додав, багато для нього важить.

Піп поплескав його по плечах і сказав:

— Ах, молодість, молодість!..

Піп за тиждень повернувся і привіз відповідь, при чому дуже багато гарного розказував про „знайому“ Миколи.

— Навіть ночувати у себе лишала. А очі! Ну так бісики запускає, що аж мороз по шкірі дере. І все про вас докладно розпитувала, що робите, де живете, чи є у вас гроші. А коли я розказав їй про ваші пригоди, то вона бідна, аж заплакала!..

Прийшовши до себе, Микола прочитав листа. Товариші писали, що його повідомлення прийнято до відома, що підпільної трійки місцевий комітет не залишив і що губернський комітет її призначить з центру. Про це його повідомить людина, яка прийде до нього і купуватиме сало. Самому ж Миколі викривати себе не треба і хай він дотримується як-найсуворішої конспірації. Що йому на-

далі робити, буде передано тим товаришам, що будуть прислані на роботу.

Микола став чекати на скупника сала. Він кожного стороннього чоловіка щупав, а сторонніх людей через Дубову проїздило чимало, бо вона лежала на великому шляху. А до того ж в ці часи люди радше їздили кіньми, ніж залізницею, бо так було безпечніше.

Одного дня, коли Микола сидів у кооперативі і зводив рахунки, до крамниці зайшов літній чоловік, і спитав чи не можна бачити голови правління.

— А на що вам?—сказав Микола.

— Та бачите, я хотів би через нього закупити сала, товар що зараз дуже ходкий у місті.

— Я вас можу провести до голови! — відповів Микола і вони вийшли.

Коли йшли вулицею, то перекидались незначними словами. Потім цей чоловік сказав несподівано:

— Ви Ярош?..

Микола здригнувся.

— Ревком прибув. Вас прохають неодмінно прийти на засідання у середу. Найдіть можливість приїхати.

І він сказав йому адресу й явку.

— Ну, а тепер ведіть мене до голови правління, будемо говорити про сало!..

49.

В губернському комітеті, куди було передано листа Миколи, негайно стали думати, кого послати. Було вирішено, що поїде Віра Маслієва і Гапоненко. І через кілька день, обоє, як чоловік і жінка по документах, пройшовши всі етапи і пе-

репускні бюро, їхали на вокзал. Коли б вони уважно стежили за людьми, то помітили б, що слідом за ними весь час їхав критий фаетон.

Заждавши, поки Маслієва та Гапоненко пройдуть у вокзал, чоловік, що вийшов із фаетона, підняв високий комір свого пальто, юркнув за ними. Потяг стояв під парами, людей було сила і вони чіплялись на дахи, на буфера, на сходи вагонів. Все ж Маслієвій і Гапоненкові пощастило пролізти до вагона. Той, що їхав за ними, лишився на пероні.

Потяг рушив. Тоді він ловко плигнув на буфера і там примостився. Підчас зупинок, він піднявши коміра, швидко ходив по перонах, кидаючи погляди на вагон, де сиділи Маслієва і Гапоненко.

До Звенигорода прибули другого дня. Маслієва і Гапоненко взяли візника й поїхали. Приїзджий пішов з станції пішки. Він зайшов до їдальні, смачно пообідав, випивши при тому кілька чарок розведеного спирту. Коли вже звечоріло, він, підвівся і пішов до комендатури.

— Де тут контр-розвідка?—спитав він у одного воєнного.

— А вам кого треба?

— Начальника контр-розвідки...

— Зайдіть.

В теплій кімнаті, освітленій м'яким світлом лампи з зеленим абажуром, сиділи Некрашевич і Левченко і ділилися вражінням про вчорашній вечір у дворянському зібранні.

На цьому місці розмову їх перервали.

— Там до вас хтось проситься.

— До мене?—спитав Некрашевич. — Мабуть, знову будуть прсхати за когось. Надокучили вони мені до чорта. Проси!..

До кімнати увійшов чоловік у пальті з високим коміром.

— Ви начальник контр-розвідки? — спитав він Некрашевича.

— Я.

— Я співробітник... Привіз вам надзвичайну новину. До вас приїхав ревком!

— Ревком! Де ж він?

— Не турбуйтеся, він не втече. Я простежив його аж сюди!..

— Негайно заарештувати.

— Не варто! — сказав чоловік, скидаючи пальто.

— Нам треба подождати і дати їм можливість зорганізуватись, щоб таким чином накрити всіх.

Некрашевич пройшовся по кімнаті.

— Прийдеться вам, Левченко, узятись за це діло. Глядіть, не провороньте. Розкажіть, хто вони такі?

Всі трое сіли за стіл і стали обмірковувати справу.

Микола через три дні поїхав до міста. Він наїшов все, як йому було сказано. Але його здивуванню не було кінця, коли він в Вірі Маслівій пізнав свою землячку.

— От правда, що гора з горою не сходяться, а чоловік з чоловіком то напевне! — казав він.

На цей раз засідання тривало не довго. Було намічено план роботи і розподілено ролі. Микола, між иншим, подав думку, що центр роботи поки що треба перенести на село, та й самому ревкомові туди переселитись, бо там безпечніше. Але його пропозицію відкинули.

Робота розпочалась. Матеріалу було досить, бо незадоволення владою білих було величезне, і Микола казав, що скоро йому прийдеться кидати свою рахівницю та братися за рушницю.

— Хлопців я потроху підбираю, — говорив він, — і скоро можна буде рушити в похід!

Було призначено засідання, де малося вирішити питання, чи розпочинати активну боротьбу в за-пільї білих, чи ні.

Зібралися на квартирі у одного місцевого робітника. Саме йшли дебати про те, якої тактики триматися, як з надвору почувся тривожний свист. Всі схопилися на ноги.

— Бомби і револьвери наготові?—спитав Гапоненко.

— Ми оточені!..—крикнули знадвору.

В дворі була метушня. Двері встигли зачинити, всі розсілися і стали удавати, ніби п'ють чай.

В двері почувся стук. Гапоненко дав наказа:

— Як тільки я відчиню двері, тушіть світло і за мною...

Стук став дужчим.

— Хто там?

— Негайно відчиніть! Свої!..

— Хто свої?

— Відчиняй, а то двері ламати будемо!

— Ну для чого двері ламати? Зараз відчиню!

Рипнули двері, світло потухло і на дворі вибухла бомба. Всі кинулись до дверей. Микола спіткнувся об чийсь тіло, скочив через поріг і перескочив тин.

— А, голубе, попався!—і чотири руки обвелося навколо нього. Микола з усієї сили рвонувся, але тут ударили його по голові і він упав непритомним.

50.

Левченко на цей раз повернувся додому перед світанком. Був він дуже на підпитку.

Ніна сонно його спитала.

— Де був до цієї пори?

Левченко кинув на стілець шинелю, розстібнув френча і простяг ноги.

— Сьогодні ми, голубонько, проробили блискучу операцію... За яку слід би мене трошки подякувати... Да...

— Поздоровляю!..

— Ти ще більше дякуватимеш, коли дізнаєшся, кого ми сьогодні спіймали!

— Не думаю.

Левченко встав і підійшов до ліжка. Обличчя йому перекошилось від гидкої п'яної посмішки.

— Річ в тому, Ніно Миколаївно, — почав він урочисто, — що ми піймали... до наших рук потрапив... Хто б ви думаєте міг потрапити до наших рук?..—Він зупинився.—За ким ви, шановна пані, досі жалієте і побиваєтесь? Кого ви ніяк не можете забути? Пригадайте це і тоді може згадаєте!

Ніна підвелась на ліжку.

— Покинь городити дурниці!—сказала вона. — Ти, п'яний мужик!..

— Хай мужик!.. Подумаєш, яка образа. Пхе! Я мужик, а ти аристократка, про те ми спимо в одному ліжку. Чим же мавш гордувати передо мною?

— Кажі, що там у тебе такого є?

— Скажу, скажу. Слухай: ми сьогодні, — почав він говорити поволі, — піймали Яроша!..

Ніна зблідла.

— Ти брешеш!..

— Я так і знав, що ти не повіриш. Проте, чого ж би я мав брехати? Спитай Некрашевича, коли не віриш мені. І не самого його, а в усім ревкомом. От чому я веселий сьогодні. За одним ударом сцапав і більшовика і, в деякому розумінні, суперника. Я думаю ти задоволена?

— Мерзотник!..

— Лайся, лайся. А ми його, голубчика, сьогодні розпитаємо і завтра... завтра фьють. В штаб Духоніна!..

У Ніни вихором в голові думки.

— Розстріляєте?—спитала.

— А що ж, накажете, може, його на волю пустити! Так, по вашому?

— Ні, ні! — хвилювалась вона. — Але хіба це так потрібно? Хіба іншого виходу немає?

— Я думаю, що пісенька його скінчена. Тепер він уже не викрутиться!

Ніна мовчки слухала. Левченко казав:

— Некрашевич не випусте цієї нагоди. Це ж вислуга! Ліквідувати ревком!.. Ні, Ярош попав у добрі руки!

З цими словами він роздягся і ліг спати.

Ніна ранком побігла до Некрашевича. Він прийняв її черство і заявив, що він нічого не може зробити. Факт встановлено. Слідство сьогодні кінчиться і рішенець буде сьогодні ж і не пізніше, як завтра винесено.

— Який?

— Ну ясно, який. Розстріл!..

Додому повернулась вона зовсім розбитою. З годину лежала на ліжку, палячи цигарки. Потім, ніби щось вирішивши для себе, вона похапливо вдяглася, на вулиці взяла візника і поїхала до тюрми.

Начальником варті був молодий офіцер. Він одразу її пізнав і привітно шаркнув ніжною.

— У вас тут сидить заарештований Ярош. По дорученню начальника контр-розвідки я хочу з ним поговорити на одинці. Проведіть мене до нього!

Офіцерові не спало й на думку сперечатися, бо він знав, що Ніна стоїть досить близько і до Некрашевича, і до його помічника Левченка. І тому мовчки їй вклонився і повів через двір до корпусу.

Перед однією камерою зупинились.

— Це ось тут!

Доглядач відімкнув двері і Ніна увійшла. Двері за нею замкнулись.

Микола сидів у кутку і навіть не повернув голови, коли вона увійшла.

— Драстуйте!—сказала Ніна.

Почувши жіночий голос, він різко повернувся в її бік, але пізнавши Ніну, знову опустив голову.

— Слухайте, Ярош, — сказала Ніна. — Я прийшла до вас не як ворог, а як друг. Я хочу вам допомогти, хочу вас урятувати!..

Микола мовчав.

— Я бачу, що ви мені не довіряєте. Так слухайте ж. Я підкуплю варту, офіцера, і ви зможете вийти звідси. Ми поїдемо за кордон. Ми покинемо цей проклятий край!..

Микола на те ні слова. Ніну брав одчай. Вона підійшла до нього, поклала на плече руку і гаряче шепотіла:

— Ну, гаразд, ви не хочете їхати зо мною. — Вона провела рукою по очах.—Тоді так... Ви виходите, і на всі чотири сторони... Добре? Ви згодні? Скажіть, ви згодні?

— Я згоден з однією умовою: разом зо мною і всі інші!..

— Але ж слухайте. Що вам до інших! Ви молоді, перед вами життя. А вас мають сьогодні або завтра розстріляти. Хіба ви цього не розумієте?

— Життя, що ви мені пропонуєте, гірше смерті. І ви прийшли сюди і смієте мене ображати своїми пропозиціями!

Микола встав і заграмав у двері. Підбіг доглядач і офіцер.

— Будь ласка,—сказав він,—попросіть цю даму вийти від мене, я не хочу більше з нею бути!..

Ніна вийшла, а Микола знову сів на своє місце. Він спокійно обмірковував свій стан. Ну що ж, в боротьбі потрібні жертви. Але за ними прийдуть сотні й тисячі інших і провадитимуть справу далі.

Була ніч. Сипав густо сніг і зривався вітер. В коридорі почулися кроки, потім широко відчинилися двері і грубий голос сказав:

— Виходь!..

Микола спокійно вдягся, накинув шанку і вийшов. Його оточили і вивели на двір. Там уже стояла варта, а в середині Віра Маслієва і Гапоненко. Микола стиснув їм руки, а Вірі сказав:

— Не холодно, товаришко?

Віра весело відповіла:

— О, що ви! От тепер би у сніжки погратись. Дивіться, як хороше. Перший сніг!..

Почулась команда і всі рушили з двору. Від снігу було видно. Дерева були білі-білі, сніг лежав на гілках важкими кім'яками. Ноги теж поринали у м'якому снігу, і хотілося просто кинутись у нього і зарити гаряче обличчя в його холодну чистоту.

Микола, Віра і Гапоненко перекидалися незначними словами. Ніхто з них не говорив про те, що їх чекало. Раптом зачорніли будівлі і почулось шипіння паротягу.

— Вони нас хочуть, мабуть, вивезти! — сказав Гапоненко.

— І по дорозі десь прикончити!..—відповів Микола.

Віра повела очима. Вона йшла в середині обох їх і тепер сказала:

— Друзі!.. Не будемо про це говорити. Ніч така прекрасна. І цей білий степ, і цей сніг!.. І так хочеться жити!..

Вони пройшли порожнім пероном у вагон. Сіли

рядом на лавку, а навпроти трое озброєних. Решта розмістилась далі.

Потяг без свистка, без дзвонків рвонувся з місця. Біг серед білого степу, а в вікні миготіли дерева, стовпи і тікали назад, як тікало, проходило мимо їхнє життя.

Раптом у вагоні стався рух. З темряви виринув Левченко і сказав:

— Починайте з жінки!..

Віра встала і поцілувала спершу Гапоненка, потім Миколу.

— Прощайте, товариші!—сказала на весь голос, весело.

І пішла на ганок. Секунда чекання. Потім лункий постріл. І тиша.

Поїзд летів, не зупиняючись. Знадвору увірвався струмок холодного вітру і поповз по підлозі.

Салдат підійшов до Гапоненка:

— Роздягайся!..

Гапоненко скинув пальто, шапку, піджак.

— Скидай все. Для чого добру здря пропадаты!..

Гапоненко роздігся.

— Добре, браток. Хай тобі буде!..

І вийшов твердим кроком. Знову секунди повзли. Постріл. Шум потягу. І все.

Микола не став чекати. Він теж спокійно, але швидко роздягався. І тут його мозок прорізала, немов блискавка, одна думка. Він чекав.

А тепер прошу вас, товариш емісар!..—сказав насмішкувато Левченко.—Чи готові ви?

— Так, я готовий...

Несподівано для Левченка Микола у вузькому проході обернувся назад і з такою силою вдарив його у підборіддя, що той як сніп звалився на підлогу. Далі, не гаючи ні секунди, він вискочив на ганок і плигнув.

Навздогін пролунало кілька поквапливих пострілів, які потонули в білій імлі.

Потяг без зупинки нісся далі...

51.

Минули літа. Одшуміли вітри буйні. Замок степ, що гремів від гармат. Споминами стояли перед очима роки великої боротьби. А тепер настали другі часи. Йшла велика будівнича робота. І Микола, як і колись, в ті часи, тепер з головою, всією своєю істотою в цю роботу увійшов. Впрягся в віз поруч тисяч і мільонів, і того воза тяг, вкладаючи частку і своєї праці, і своєї енергії.

У великій кімнаті, де колись сидів директор банку, було тихо. З стіни, прижмуривши трохи очі, дивився портрет Леніна. В каміні гудів вогонь, а на стіл падало м'яке світло.

Микола підвів голову і відкинувся на спинку стільця. Стомлено закрив очі. І перед ним стали проноситись, як у фільмові, спогади.

Він торкнув пальцями кілька дрібно списаних аркушів. Це вони викликали ці спогади. Коли це було? П'ять років тому. І перед ним яскраво повсталала картина: Звенигород, ніч, засніжені вулиці, Віра, Гапоненко і він, оточені білими; потім станція, потяг, розстріл... Рятунок... Як це трапилось?

І він знову став пригадувати.

В селі бачили, як проїжджав потяг і де-хто чув постріли. Значення тих пострілів було відоме, бо після завжди знаходили біля залізниці мертвих людей с простріленими головами. Селяни їх мовчки підбирали і мовчки хоронили.

І тепер з кількох хат вийшли люди і вдивлялись у білу пелену. Раптом один із них, вказуючи пучкою в поле, сказав притишеним голосом:

— Диви, диви!.. Он хтось полем біжить!

І справді білим полем ніби перебігала неясна тінь. Вона то припадала до землі, то знову зривалась і бігла далі.

— Чоловік!..

Тінь швидко наближалась. Ось вона з'явилась на вулиці і, пробігши кілька кроків, упала. До неї обережно підійшло кілька селян. На дорозі лежав роздягнений чоловік, а на білому снігу чорніла пляма.

Хтось нахилився і сказав:

— Живий!.. Це звідти!—і показав на залізницю.

— Бери скоріш до хати!..

Пораненого підняли. В хаті заметушилися молодіці, принесли води, обмили рану і перев'язали. Хазяїн приніс пляшку самогону і влив чарку пораненому в рота. Він одкрив очі і повів ними по хаті.

— Дякую!..

Це був Микола. Думка, що промайнула у нього там в вагоні, була така. Двері на ганку були відчинені. Він примітив з якого боку стріляли. І ось у нього, за якусь секунду, склався план: зробити в вагоні заколот. Тоді той, хто стоїть там з рушницею на мить розгубиться; цього буде досить, щоб прожогом вискочити з вагону і плигнути. Надії було мало, але один шанс на порятунок був. І, дійсно, Микола правильно розрахував... Коли він ударив Левченка і той упав, салдат, що стояв на ганку, кинувся до дверей. Цим скористався Микола і вискочив. Правда, одна із куль його наздогнала, але він був живий, живий!..

— Там ще двоє,—сказав він.—Чоловік і жінка... Мої товариші. Треба їх негайно відшукати... Може вони живі!

Кілька хлопців зараз же кинулись шукати. Вони їх найшли, але мертвих.

Микола швидко видужував, бо рана була легка. В цей час його найшли товариші і він виїхав далеко у повіт.

Деникінщина розвалювалась. Червоні непереможно посувались вперед. В запіллі у білих палало повстання селян. Микола скоро фактично керував всім повітом. Білі не сміли з міста й носа показати. Потяги ходили під охороною, а на залізниці весь час чатував їхній бронепотяг, щоб дати можливість евакуватись.

Боротьба приходила до розвязки. Микола з своїми партизанами захопив Звенигород. Він зараз же кинувся туди, де жив Левченко, але гніздо було порожнє—птахи вилетіли.

А через кілька день в Звенигород вступала регулярна Червона армія...

Микола підвів голову над столом, на якому лежали ті кілька дрібно-списаних аркушків. Це був лист. В ньому стояло:

„Милий Друже!

„Ви, звичайно, будете дуже здивовані, коли одержите цього листа „здалеку“, з „того берега“, як у вас кажуть. Я так і бачу, як насуплюються ваші брови і ви невдоволено кривите губи. А втім, ви, певно, будете здивовані, коли дочитаєте листа до кінця і визнаєте, хто його автор.

„От я написала ці рядки і запитую саме себе, для чого я це пишу вам,—вам, моему ворогові, що мені дорогий.

„Вибачте, що я відберу у вас кілька хвилин часу і прошу вислухати вашого класового ворога. Ви все ще мабуть не догадуєтесь, хто вам пише. Пишу я, Ніна, колишня дочка генерала, а тепер убіральнощиця в одній із редакцій паризьких газет. Ви задоволені цим?

„Так от, що примушує мене вам писати? Не знаю. Кохання? Але ж там у себе в кохання не вірите. Приязнь? Ненависть?

„Не знаю. А скорше, мабуть, моєю рукою водить кохання. Не смійтеся, прошу вас. Я бачу перед собою ваші очі і ваші уста, до яких ніколи не торкались мої. Але я цього і досі бажаю. Може це примха, може це божевілля, але я вас і досі кохаю. Я гадала, що все це давно поховано, і от один випадок знову відживив усе минуле і пережите, і я зрозуміла, що ви єдиний, кого я справді кохала і досі кохаю. Інші ж?.. Це просто важкий сон!

„Вам, розуміється, хочеться знати про мої пригоди після того, як ми бачились в-останнє і де я виступала в ролі улесливої спокусниці. Я тепер розумію, що ви інакше не могли поступити, але я тоді щиро хотіла вам допомогти, я не була агентом контр-розвідки, як то ви, напевне, думали.

„Боже мій, як багато після того минуло часу. Ми тікали з Звенигорода від червоних степами, селами, лісами. Ми, як злодії, ховалися в ярах і робили наскоки на села, щоб здобути собі їжу. Я ніколи не забуду цього переходу. Так ми дістались до румунського кордону.

„В Румунії нас заарештували. Левченка і Некрашевича посадовили до в'язниці, а мене взяв до себе румунський офіцер і... прийшлося скоритися. Проте, мені було це тоді байдуже.

„Через три місяці мої „друзі“ були випущені, Некрашевич виїхав до Криму, а ми з Левченком перебрались до Болгарії. Тут, щоб не померти з голоду, Левченко поступив працювати на цегельню, а я варила, прала, шила і тим саяк-так допомагала йому.

„Я не могла собі уявити, щоб жінка мого стану могла все це знести. А я не тільки витримала, а й родила дівчинку. Можливо, що коли б цього не було, я б пішла по руках,—це мене врятувало.

„На зиму ми переїхали до одного містечка, де стали на службу до ресторації, Левченко робітником, а я на кухню мити посуд. Скоро мені поїхало—мене взяла до себе за приходящу служницю одна буржуазна родина, адже так шикарно, коли вам usługовує бувша руська аристократка.

„Найбільшої муки я зазнавала під час обіду. Ах, яка це була мука! Бачити, як ці товсті тварини набивають собі їжою черева і не сміти ні до чого доторкнутись, з учорашнього ранку нічого не ївши. Я дійшла до того, що крала то грудочку цукру, то шматок солодкого пирога і несла те своїй доньці.

„А знаєте, які мрії в мене тоді були? Трохи більше платні і тихий куток. Одно непокоїло мене—це Левченко. Він часто запивав і тоді ставав грубим. Він мене бив! Та я переносила його побої, адже він був батьком моєї дитини.

„Не знаю, чим би все це скінчилось, якби знову на нашому обрії не з'явив Некрашевич. Він був шикарно одягнений, у нього були гроші, багато грошей, і він став брати з собою Левченка. Після тих побачень Левченко завжди приходив п'яний і хвалився мені, що незабаром Некрашевич дасть йому хорошу службу.

„Справді, одного дня Левченко став збиратися. Я спитала, куди?—До Софії, там Некрашевич обіцяє мені службу.—І він виїхав. Я не бачила його чотири місяці, як він з'явився знову. Він сказав, що в нього гарна посада і що він скоро забере мене до себе. Більше я його не бачила.

Тисячу ф'ранків, що він лишив мені, я скоро про-
іла і мені загрожувала вулиця.

„Саме одна родина виїздила до Франції і мені пощастило впросити її взяти з собою. Я спродала своє останнє лахміття і виїхала до Парижу. Тут я дізналась, що батько мій живий і продає газети на вулиці.

„Ми оселились на околиці міста і скоро я стала прибиральницею в одній з редакцій. В редакції можна знайти газети з усього світу. Я иноді, коли стомлюсь, то беру яку-небудь з них і читаю. І от раз мені в око упала ваша українська газета. Я просто з цікавості стала її переглядати. Раптом мої очі широко розкрилися. В газеті стояло—„Процес польських шпигунів—Некрашевича й Левченка. Що сказав головний свідок тов. Ярош“.

„Я стала гарячково перечитувати. Першим чуттям, що в мене з'явилось, була радість, що ви живі. Газету я взяла з собою на пам'ять і так я дізналась про вашу адресу.

„Кінець процесу ви знаєте. Повірте мені, що я ані крихти не жаліла за Левченком. Доля звела мене з ним, я йому допомагала, це так, це зрозуміло. Я боролась проти вас. Я й зараз ваш ворог, класовий ворог.

„Ми на різних берегах. Між нами не річка, а цілий океан. Ми вороги. А по-при всім тим, я вас кохаю. Ніхто і ніщо не затьмарило вашого образу. І я зараз до нестями ревную, коли думаю, що инша кохає вас, що вона цілує і пестить вас.

„Ах, якою щасливою я вважаю ту, кого ви обрали собі!

„Ви смієтесь? Вам, може, це незрозуміле? І потім, для чого я вам пишу оце все?—Я й сама не знаю.

„Просто в'явилась потреба. Я знаю, що я загинула, що я викреслена із списку живих. Той світ і ті люди, серед яких я живу тепер, мені чужі. Французьких буржуа я ненавижу ненавистю злидаря, але я так хочу багатства і розкошів!

„Я знаю, що цим листом не викличу у вас жалю, я й не прошу його. От написала, і мені стало легше. Одно є бажання—підійти і погладити вас по голові. Як жагуче цього я хотіла там, в куріні, коли навколо нас шумувала хуртовина. Поцілувати в неціловані мною ваші уста. Та цього ніколи не буде. Отже, прощайте!

Ніна!“

На листі не було ні дати, ні адреси. Микола зібрав аркушики, вложив їх до конверту і замкнув в шухляду.

Потім довго сидів і дивився в вікно. Там тихо падав лапатий сніг і вкривав вулиці білою пуховою ковдрою.

52.

Біля театру імени Шевченка весела метушня. На всю вулицю червоний плакат:—„Всеукраїнський З'їзд Рад“. Микола, що на кілька днів прибув до столиці, вирішив піти на засідання з'їзду. Він пройшов на амфітеатр і глянув униз. В театрі повно людей. Внизу делегати, а вгорі гості. Всі з напруженою увагою слухають оратора.

Оратор—жінка. Висока, струнка, вона жваво й толково розбирає доклад уряду. Миколин погляд побіг по ній і, не зупинившись, пройшовся далі, по президії. Але йому здалось, що цей голос він колись чув, бо він здавався йому дуже знайомим. В цей мент жінка вирівнялась і повернулась обличчям до залі.

— Оксана!—майнуло в голові Миколи.—От так
оказія!

Жінка скінчила і її з трибуни проводжала заля
гарячими оплесками.

— Авжеж, Оксана!—думав Микола, стежучи за
нею поглядом.

Йому захотілося зараз же встати і спуститись
униз і підійти до неї. Але він стримав цей рух.
Тільки вже весь час не спускав очей з червоної
хустки, що була на ній.

Раптом хтось ударив його по плечу і густий
голос з смішком проговорив:

— Дивлюсь, дивлюсь, що воно за знайома лю-
дина сидить? Аж то Ярош!

Микола швидко обернувся назад. Перед ним
стояв військовий.

— Тарас!..

— Він самий. Ну, як діла? Що робите?

Обоє вийшли до фойє, жваво розмовляючи. Роз-
мова сама собою зійшла на спогади.

— До речі,—сказав Тарас Кармазин,—тут на
в'їзді можете побачити всіх наших. Хрущ—тепер
голова окрвиконкому, Сидір Кваша—голова кому-
ни. Тільки вчора в Оксани ми згадували вас!..

— Хіба Оксана тут?—спитав Микола, нічим не
виказуючи того, що він тільки що бачив її в залі.

— О, вона тепер тут по жіночих справах спец.
Скінчила партшколу і загалом стала молодець. Та
ось перерва! ми зараз її побачимо.

Вони стали в коридорі. Появилась Оксана.

— Оксано!—гукнув Тарас.—Йди сюди, ось з
тобою Ярош хоче познайомитись!—додав він жар-
тома.

Оксана підійшла і спокійно подала Миколі руку,
тільки при цьому чуть помітна краска виступила
на її смуглявих щоках.

— Драстуйте!—просто сказала вона.

В цей момент підійшли Хрущ, Кваша, і ще де хто з старих очеретянців.

Всі оточили Миколу.

— Скільки літ, скільки зим!—сказав Хрущ і, не втерпівши, поліз цілуватись.

Обідали разом. Миколу примусили розказувати про всі свої пригоди. Він зрідка кидав погляди на Оксану, а вона сиділа і спокійно дивилась на нього.

Коли виходили, Микола на хвилинку забарився. До нього підійшла Оксана.

— Ви надовго до Харкова?—спитала.

— Не знаю, як справи дозволять.

— Заходьте, коли хочете, сьогодні до мене. Після дев'ятої я дома!—і, сказавши адресу, вона наздогнала гурт.

Увечері Микола дзвонив біля її дверей. Відчинила сама Оксана. При електричному світлі її обличчя здавалося м'якшим, а з уст зникла та суворя риска, що трохи старила її. Кімната була привітна і по жіночому чиста.

Микола сів. Кілька хвилин тривала незначна розмова, потім Микола сказав:

— Ви були в Очеретній, коли вбили моїх старих? Розкажіть про їх останні хвилини!

Оксана почала розповідати, а він мовчки слухав, тільки іноді у нього стискалися пальці до болю. З старих Оксана непомітно перейшла на саму себе. Розказала про осавула, про те, як вона дісталась до червоних, як цілий рік була в червоній армії. Вона про все розказувала просто, спокійно, не ховаючи нічого. Мужчини? Ну, звичайно, у неї вони були, і не один!..

Микола жодним словом не натякнув їй про їхні колишні відносини. Його тільки одно кортіло спитати,—чи є у неї зараз чоловік.

— Мабуть, що є!.. Чому б не бути?

Щось поворухнулось за занавіскою.

— Хто це?

— Не турбуйтеся, то мій син!—сказала Оксана, а Миколі здалось, що вона на цей раз дуже почервоніла.

— У вас є син?—не міг стримати свого здивування Микола.

— А чом би йому й не бути,—відповіла Оксана.—Адже у вас є діти?

— На жаль, нема. Я, взагалі, якось не встиг одружитись!..

— От дивно!—аж сплеснула вона руками.—Та то чого ви так?

— Не знаю!..—і обое від цих слів зареготали.

Це розігнало той холодок, що був між ними до цього часу.

— Дозвольте мені подивитись на вашого сина?—попрохав Микола.

Вона відхилила занавіску. Микола підійшов до ліжка і з хвилину дивився на хлопчика.

Йому хотілось спитати:—А хто його батько?—але він тільки сказав:

— Він схожий на вас.

— Ні, Тарас більше скидається на батька.

Другого дня Кармазин, зустрівши Миколу, спитав:

— Ну що, бачили сина?

Микола витріщив очі.

— Якого сина?

— Як якого? Тараса... В Оксани!..

Микола зовсім розгубився.

— Я... бачив... ні... Та хіба... я думав!

— Я так і знав, що вона не скаже. А син ваш, про це всі знають та й Оксана цього не ховає.

Микола побіг до крамниці і накупив іграшок. Потім з ними поїхав на квартиру Оксани. Її не було вдома, була дівчина і малий Тарас.

Миколу насилу пустили до кімнати.

Він трохи боязко підійшов до малого Тараса, пильно на нього вдивляючись. Так, милий Тарас, справді, похожий більше на батька.

— Ти знаєш, хто я такий? спитав Микола.

— Ні...

— Я твій тато.

— Не правда! Мій тато далеко, на війні, б'є буржуїв. А ти дядя!

— Гаразд. Хай дядя. Ось тобі твій тато передав дарунки!

Коли прийшла Оксана, то застала в квартирі цілий гармидер. Микола і Тарас сиділи на підлозі і будували якусь складну башту.

Микола страшно збентежився і, почервонівши, сказав:

— Вибачте, що я без вашого дозволу вирішив ближче познайомитись з вашим сином. Ми тут трохи з ним погралися.

А Тарас кинувся до Оксани і радісно їй говорив:

— Мамусю, мамусю! Дивись яких мені тато прислав подарунків! А це дядя Микола. Знайомся!

— Ви обидва пустуни, і дядько Микола і ти. Дивіться, що ви наробили!..

І вхопивши сина на руки, вона кілька разів палко його поцілувала.

Микола зібрався було йти, але Тарас і слухати не хотів.

— Ми ще не їздили до Америки і ти мені не показував верблюда,—запротестував він.—Обманювати не можна!

І Микола лишився. Він весь вечір прововтузився в хлопцем, і той, втомлений, заснув у нього на колінах.

— Чого ви мені не сказали правди одразу?— спитав Микола, коли Оксана поклала Тараса у ліжко.

— Просто, мені здавалось, що вам не цікаво це. Тим більше, що я думала, що ви жонаті й у вас є діти.

— Правда. Я може й справді для нього не батько, а дядя. Проте, гадаю, ви нічого не матимете проти, коли я буду заходити в ці дні до нього?

Весь вільний час Микола проводив з Тарасом. Він з ним гуляв, розповідав йому всякі історії, бавився, як маленький. Тарас звик до Миколи. Одного тільки не хотів визнати—що Микола його батько.

— Мій тато на війні!—уперто твердив він.

Микола приглядався до Оксани. Його все не переставали муляти думки, чи є у неї зараз чоловік. І хто він такий. При цій думці ніби щось кололо в груди. Він почував, як у нього відновлялося колишнє чуття до неї, але він старанно ховав це. Перед ним була зовсім друга Оксана, ніж та, яку він колись знав, і вона була йому трохи чужою. І разом з тим вона хвилювала і приваблювала до себе.

В останній вечір вони довго сиділи. Настрій у Оксани був якийсь нерівний. Вона то весело розмовляла, то раптом замовкала. Микола теж почував себе трохи ніяково. В одну із павз, Оксана встала і підійшла до вікна. Не обертаючись, вона спитала:

— Значить, ви завтра їдете?

— Так, завтра їду. В сім годин вечора!

— І що ж ви думаете далі робити?

— Те, що раніше, звичайно!

Вона знову замовкла.

Микола встав і став поруч неї. Внизу перед ними прослалась вулиця. Лихтарі ясним строєм тікали в далину. Внизу сновигала юрба людей. Дзвеніли трамваї. З глухим шумом проносились автобуси. Показали підкови коней. Шум міста допліскувався аж до їхнього вікна. Вони того не помічали.

Так кілька хвилин обоє дивились на вулицю.

— Я думаю,—Микола відчув, як у нього одразу пересохло в горлі,—що може б ми могли разом працювати.—Він узяв її за руку, рука була гаряча.—Що ви скажете... що ви скажете... що ти скажеш на це, Оксано?

Вона не відняла руки. Кров їй прилила до голови і, схилившись Миколі на плече, вона сказала:

— Я весь час бажала цього... Тільки я хотіла, щоб про це сказав ти перший!..

П р о з а

— 25	Анненков, Н. Миколайчук. Оповідання
— 30	Бондаренко, М. Готині оповідання
— 30	Ваша, Остап. Вибрані твори (остатнє видан-ня) з оригінальним портретом автора
— 35	Вранкман, В. Замки. Збірка оповідань
— 38	Гордієнко, К. Оповідання
— 40	Гордієнко, Н. Аномалі. Оповідання
— 44	Довгостій, О. Рік віра крадія. Оповідання
— 50	Довгостій, О. Хиті Роман. Оповідання
— 50	Нотенко, М. Ві хатині. Оповідання
— 52	Іванів, П. Небесно промі. Оповідання
— 55	Кавура, В. Неві. Оповідання
— 10	Новгород, Я. Кіт. Оповідання
— 12	Носенко, Г. Вісник. Оповідання

КНИГОСПІЛКА

КИЇВ, вул. Воровського 48.

ХАРКІВ, Горіянівський пр. 2.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.

П о е з і я.

Бажан, М. <i>17-й патруль</i> . Поезії.	—50
Бажан, М. <i>Різьблена тінь</i> . Лірика	—40
Корж, Ол. <i>Борть</i> . Поезії	—45
Поліщук, В. <i>Радіо з житах</i>	—40
Семенко, М. <i>Степ</i> . Поезо-фільма	—10
Сосюра, В. <i>Осінні зорі</i> . Збірка поезій, з портретом автора	—40
Сосюра, В. <i>Вибрані поезії</i> . (Роки 1921, 1922 і 1923-й)	—25
Сосюра, В. <i>Золоті шуліки</i>	—75
Шкурупій, Гео. <i>Жарини слів</i> . (Вибрані поезії)	—30

П р о з а.

Анищенко, К. <i>Мироносиці</i> . Оповідання	—25
Бондаренко, М. <i>Чотири оповідання</i>	—20
Вишня, Остап. <i>Вибрані твори</i> . (останнє видання) з оригінальним портретом автора	—90
Вражливий, В. <i>Земля</i> . Збірка оповідань	—25
Гордієнко, К. <i>Федько</i> . Оповідання.	—08
Гордієнко, К. <i>Автомат</i> . Оповідання.	1—40
Довітній, О. <i>Чия віра краща</i> . Оповідання	—14
Довітній, О. <i>Хто</i> . Роман.	1—60
Йогансен, М. <i>17 хвилин</i> . Оповідання.	—20
Іванів, П. <i>Навколо праці</i> . Оповідання.	—25
Качура, Я. <i>Непі</i> . Оповідання.	—45
Ковальчук, Я. <i>Криваві легенди</i> . Оповідання	—10
Косинка, Гр. <i>Мати</i> . Оповідання	—12

Копиленко, О. <i>Весела історія</i> . Оповідання. . .	—15
Коцюба, Г. <i>Свято на буднях</i> . Оповідання. . .	1—
Лісовий, П. <i>Дичавина</i> . Збірка фейлетонів. . .	—60
Лісовий, П. <i>В революцію</i>	—90
Лоботко, Ари. Буревісник . Оповідання. . .	—85
Майський, М. <i>Ніч</i> . Оповідання.	—20
Панч, П. <i>Калюжа</i> . Оповідання.	—20
Панч, П. <i>У містечку Бе</i> . Оповідання.	—15
Підмогильний, В. <i>Третя революція</i> . Оповідання. . .	—25
Пилипенко, С. <i>Скалки життя</i> . Оповідання. . .	—10
Поліщук, В. <i>Розкол Європи</i> . (Художньо-соціальні та побутові нариси)	—25
Полярний, Л. <i>Червоний гарт</i> . (Записки червоноармійця). Оповідання.	—30
Слісаренко, О. <i>Плантації</i> . Оповідання.	—45
Слісаренко, О. <i>Сотні тисяч сил</i> . Оповідання. . .	—35
Слісаренко, О. <i>Камінний виноград</i> . Оповідання. .	1—50
Смоліч, Ю. <i>Останній Ейджевуд</i> . Роман.	1—
Смоліч, Ю. <i>Пістори людини</i> . Оповідання.	—55
Ткаченко, Д. <i>За вемлю й волю</i> . Оповідання з часів революції на Україні 1905 р.	—15
Харченко, М. Пустощі . Оповідання.	—35
Харченко, М. Казань	—20
Чередниченко, В. <i>Жіночі оповідання</i>	—10
Шкурупій, Гео. <i>Пригоди машиніста Хорна</i>	—25
Юрезанський, В. <i>Заграви над ланами</i> . Вид. II. Повість про 1905 рік.	1—25
Яновський, Ю. <i>Кров землі</i>	1—20
Яновський, Ю. <i>Мамутові бивні</i>	—40

Друкуються і готуються до друку.

Підмогильний, В. *Місто*. Роман.
 Досвітній, О. *Нотатки мандрівника*.
 Качура, Я. *Оповідання*.
 Тенета, Б. *Повість*.
 Антоненко-Давидович, Б. *Січ-мати*. Роман.
 Плужник, Є. *Родина Кашкиних*. Роман.

СВІТОВЕ ПИСЬМЕНСТВО.

(Переклади).

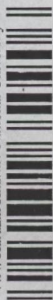
- Берковічі, Конрад. *Іліяна*. Переклад з англ. мови О. Бургардта. ст. 128 —70
- Золя, Еміль. *Шахтарі*. Переклад О. Левицького. Вступна стаття В. Іванушкіна, ст. XIV+271 . 1—10
- Келлерман, Б. *Тонель*. Переклад М. Рильського. ст. 272. 1—10
- Лондон, Джек. *Жахливі Соломонові острови*. Переклад з англійськ. мови І. Попова, ст. 200 . . —80
- Фрік, Ріхард. *В обіймах полярної ночі*. Переклад з шведської мови В. Гладкої та Е. Корякіної, ст. 120 —65
- Меріме, Проспер. *Каломба*. Переклад з франц. мови В. Підмогильного. Редакція і вступна стаття А. Ніковського, ст. XIII+148 1—
- Мопасан, Г. *Життя*. Роман. Перекл. з франц. мови Б. Козловського. Редакція і вступна стаття проф. С. Савченка. ст. LIX+224+III 1—80
- Бальзак, О. *Горіо*. Переклад з французької мови В. Підмогильного. Редакція і вступна стаття С. Родзевича, ст. XLII+239+III 1—70
- Пушкин, А. *Вибрані твори*: Поезії, поеми, драматичні твори, проза в перекладах українських поетів та письменників. Редакція і вступна стаття П. Филиповича, ст. XL+204+XII 2—20
- Істраті, Панаїт. *Михайло*. Роман авторизований, з передмовою до укр. видання і портретом автора. (Друкується вперше в СРСР.), ст. 192 1—25
- Гамсун Кнут. *Бродяги*. Роман. (Друкується вперше в СРСР). Портрет і передмова автора до українського видання, ст. 424 3—

Друкуються і готуються до друку.

- Гюго, В. *Людина, що сміється*. Роман.
- Франс, А. *Харчевня королеви Педок*.
- Лесков, М. *Вибрані твори*.
- Флобер, Г. *Мадам Боварі*.
- Конрад, Д. *Визволення* (Роман мілін).

V.N. Karazin Kharkiv National University

00646383

6